

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

XII 1979

ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ 2 ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἐξαμηνιαῖο περιοδικὸ γιὰ τὴν ἄμεση ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωση. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κάθε Ἰανουάριο καὶ Ἰούλιο.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΝΙΚ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Γενικός Ἐπιθεωρητής Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΗ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΗ: Λουῖζα Μοντεσάντου

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ἡλέκτρα Κουκουλίου, Σόνια Καλογεροπούλου - Κοντζιλέλου

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: *Κάλλιον. Οἰκία Ἀρχείου. Σάτυρος σέ σκηνὴ συμποσίου.*

COPYRIGHT 1980: ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΑΠ

ΤΟΣΙΤΣΑ 1, ΑΘΗΝΑΙ (147)

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: N. YALOURIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou

ART EDITOR: Louisa Montesantou

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: E. Koukouliou, Sonia Kaloyeropoulou - Kontzilelou

PRINTED: by K. MIHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service: Philellinon 17, Athens

Picture of the Cover: *House of the Archives. Satyr in a Symposium scene (bone).*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ	Σελίδα	Page
ΒΑΣ. ΔΩΡΟΒΙΝΗ, Παραδοσιακή αρχιτεκτονική στο Άργος	163 - 206	Résumé 206 - 207
Υ. LIRITZIS, Thermoluminescence Dating of Sitagroi	208 - 214	—
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ		
ELIZ. WALTERS, Two Attic Grave Reliefs of the Roman Period ...	215 - 221	—
H. CATLING - R.E. JONES, Archaeological Science in Greece	221 - 232	—
CHR. DOUMAS - P. WARREN, Thera; A Late Cycladic III Settle- ment at Monolithos	232 - 236	—
KAREN POLINGER FOSTER, Four Stone Fragments from Mochlos	237 - 241	—
JOHN CHERRY, An Archaic Relief Pithos Fragment from Melos	241 - 245	—
P. THEMELIS, Ausgrabungen in Kallipolis (Ost-Aetolien). 1977 - 8 ..	245 - 279	—
A. ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ, "Αγαλμα εποχής Ἀντωνίνων στο Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο	280 - 286	Zusammen- fassung 286
Addenda et Corrigenda	287	

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΣΤΟ ΑΡΓΟΣ

(Δημοτικά και ιδιωτικά οικήματα περιόδου 1827 - 1914)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἄμεσο παράγω-
γο καὶ ἐπέκταση πρὸς ἄλλη κατεύθυνση
τῆς ἔρευνας ποὺ πραγματώθηκε ἀπὸ τὸν
ὕπογραφομένο, ἐπὶ ἐνάμισι χρόνο, γιὰ τοὺς
Στρατῶνες Καποδίστρια¹ καὶ ἡ ὁποία τὸν
ὁδήγησε στὸ πλησίασμα τοῦ γενικότερου

φαινομένου τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτο-
νικῆς στὸ Ἄργος. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτή,
ἂν καὶ ἔχει νὰ ἐπιδείξει θαυμαστά ἐπιτεύ-
γματα (τὰ ὅποια, στὴν πλειονότητά τους,
διασώζονται μὲν ἀκόμη, κινδυνεύουν ὅμως
ἄμεσα ἀπὸ τὸν ἀναρχικὸ οἰκοδομικὸ ὁρ-

1. Βλ. σχετικὴ μελέτη τοῦ ὑπογραφομένου μὲ
τὸν τίτλο « Στρατῶνες Καποδίστρια στὸ Ἄργος :
ἱστορία καὶ μιὰ πολιτιστικὴ μάχη » (στὰ « Ἄρ-

χιτεκτονικά Θέματα », τόμος 13, 1979)· μὲ πολλὰ
νεώτερα καὶ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα ἡ μελέτη
αὐτὴ θὰ ἐκδοθεῖ σὲ βιβλίο.

ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΠΟ ΕΠΙΣΗΜΟ ΑΝΤΙΓΡΑΦΟ ΤΟΥ «ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ» ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ ΑΡΓΟΥΣ

Το σχέδιο συντάχθηκε τὸ Μάρτιο τοῦ 1831 ἀπὸ τὸν Ροῦντολφ ντὲ Μποροτσὺν, κατ' ἐντολὴ τοῦ Καποδίστρια, καὶ τὸ ἐντοπίσαμε στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ὑφυπουργείου Οἰκισμοῦ (κλίμακα 1 : 2500). Ὁ ντὲ Μποροτσὺν ἦρθε στὴν Ἑλλάδα πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1830 καὶ ὑπέβαλε τὸ φάκελό του στὸν Κυβερνήτη, μὲ σκοπὸ νὰ προσληφθεῖ ὡς μηχανικός δημοσίων ἔργων. Στὸ φάκελό του εἶχε ἐπισυνάψει καὶ ὑπόμνημα γιὰ τὸν σχηματισμὸ μιᾶς ἐπιτροπῆς δημοσίων κατασκευῶν (Γεν. Ἀρχ. τοῦ Κράτους) — τοῦ ὑπομνήματος ἐτοιμάζουμε τὴ δημοσίευσή. Στὶς 28 Μαρτίου 1831 ὑπέβαλε στὸν Καποδίστρια τὸ πλήρες σχέδιο, μαζὶ μὲ ὁρισμένες ἄλλες μελέτες.

Τὸ σχέδιο πόλεως τοῦ ντὲ Μποροτσὺν εἶναι τὸ δεῦτερο «καποδιστριακὸ» γιὰ τὸ Ἄργος· τὸ προηγούμενο εἶχε πάνυ, τελικὰ, νὰ ἰσχύει, ὅπως φαίνεται ἀπὸ δύο ἀναφορὲς τοῦ Τοποτηρητῆ Ἄργους, Γ. Μαυρομάτη, μὲ ἡμερομηνίες, ἀντίστοιχα, 24 Ἰουλίου καὶ 14 Αὐγούστου 1830 (Γ.Α.Κ. Γεν. Γραμμ. φ. 247 καὶ 249 — βλ. καὶ σχέδιο

ὁδηγίων τοῦ Καποδίστρια πρὸς τὸν Μαυρομάτη, μὲ ἡμερομηνία 6 Ἰουλίου 1830 : « (...) Τὸ σχέδιον τῆς πόλεως τοῦ Ἄργους ἐχαράχθη καὶ οἱ πολῖται φαίνεται ὅτι ἐπιθυμοῦν τὴν ἐκτέλεσίν του. Πλὴν καθ' ἡμέραν γεννῶνται φιλονεικίαι περὶ γαιῶν (...) », Γ.Α.Κ. Γεν. Γραμμ. φ. 245). Γιὰ τὸ πρῶτο σχέδιο βλ. καὶ Χαρ. Δημακοπούλου, «Οἱ ἱστορικοὶ Στρατῶνες τοῦ Ἄργους» (περ. «Βωμοί», τεύχ. 54, 1980).

Στὴ φωτογραφία ἀναπαριστάνεται κυρίως ἡ παλαιὰ πόλη τοῦ Ἄργους, μεταξὺ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ τοῦ λόφου τῆς Ἀσπίδας πρὸς Δ. καὶ τῆς σημερινῆς πλατείας Βλάσση πρὸς Α. Ὁ συντάκτης τοῦ σχεδίου ἔχει σημειώσῃ στὸ κάτω δεξιὰ μέρος του ὅτι, μὲ ἔντονο μαῦρο χρῶμα, παρουσιάζονταν τὰ τότε δημόσια κτίρια τοῦ Ἄργους (στὴ φωτογραφία, οἱ Στρατῶνες Καποδίστρια, τὸ Ἀλληλοδιδασκτικὸ Σχολεῖο — σήμερα Α' Δημ. Σχολεῖο ἀρρένων Ἄργους — καὶ τὸ σημερινὸ «Καλλέργειο», τὸ ὁποῖο εἶναι σαφὲς πῶς στὶς ἀρχὲς τοῦ 1831 δὲν εἶχε ἀκόμα περιέλθει στὸν Δ. Καλλέργη καὶ τὰ δικαστήρια):

1. Ἀρχοντικὸ τοῦ στρατηγοῦ Δ. Τσώκη, μὲ τὸν κῆπο καὶ τὰ ὑποστατικά του.
2. Σπίτι Δημ. Βώκου (ἀκριβῶς δίπλα του, πρὸς Ν., χτίστηκε τὸ σπίτι τοῦ Κων. Βώκου).
3. Σπίτι Γεωργίου Τσώκη.
4. Σπίτι στρατηγοῦ Γκόρντον, μὲ τὸ προαύλιο καὶ τὸν κῆπο του.
5. Σπίτι στρατηγοῦ Μακρυγιάννη.
6. Θέση ὅπου χτίστηκε τὸ σπίτι τῆς οἰκογ. Γκάγκα.
7. Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννη (χτίστηκε τὸ 1829).
8. Οἰκία Δ. Πετρούκα.
9. Οἰκία οἰκογ. Βλάσση.
10. Στρατῶνες Καποδίστρια (χτίστηκαν τὸ 1829 - 1830).
11. «Καλλέργειο» (χτίστηκε τὸ 1829).
12. Ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο.
13. Ναὸς Ἀγ. Νικολάου (στὴ θέση του χτίστηκε ἀργότερα ὁ σημερινὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Πέτρου).
14. Οἰκήματα δικαστηρίων Ἄργους (τροποποιημένα ἀργότερα στεγάζουν τὸ σημερινὸ Δημαρχεῖο Ἄργους καὶ τὰ παρακείμενα οἰκήματα).
15. Θέση ὅπου χτίστηκε ἡ νεοκλασικὴ ἀγορά.
16. Οἰκία καὶ ἰδιοκτησία Σπυρ. Τρικοῦπη — οἰκογ. Οἰκονόμου.
17. Οἰκία Γ. Α. Ράλλη.

18. Οἰκία Κων. Φαρμάκη.
19. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ ἀρχοντικὸ Καλλιάρχη.
20. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ ἀρχοντικὸ Ἡλία Κωνσταντόπουλου.
21. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ κατάστημα Ἡλία Κωνσταντόπουλου.
22. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ σπίτι οἰκογ. Κούρου.
23. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ σπίτι οἰκογ. Γραμματικοῦ.
24. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ σπίτι οἰκογ. Ζωγράφου.
25. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ σπίτι οἰκογ. Τζωροβίλη.
26. Θέση ὅπου βρισκόταν ὁ «Γυαλὶ - καφενὲς».
27. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκαν τὸ καφενεῖο «τοῦ Θηβαίου», τὸ ἀρχοντικὸ Μυστακόπουλου καὶ τὸ ξενοδοχεῖο ἀδελφῶν Σαγκανᾶ.
28. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ ξενοδοχεῖο «Ἀγαμένων».
29. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ νεοκλασικὸ κτίριο στὶς ὁδοὺς Ἑρμοῦ καὶ Ἑλ. Βενιζέλου.
30. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε ἡ οἰκία Θ. Μπόμπου.
31. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκε τὸ ἀρχοντικὸ Κατσιούλα.
32. Θέση ὅπου οἰκοδομήθηκαν τὰ «Σπιτάλια».

1831
Longitain 25° 24' 00" de Paris

Plan de l'ancienne ARGOS et Projet d'Alignement pour la nouvelle Ville

Dressé par ordre
de Son Excellence le Comte **CAPODISTRIAS**
Président du Corps
par
R. de Borzeu
Mars 1831

γασμό που σημειώνεται στο "Άργος, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία τρία χρόνια)², δεν

υπήρξε μέχρι σήμερα αντικείμενο, έστω και στοιχειώδους επιστημονικής μελέτης

2. Από τα κτίρια που μνημονεύουμε στη μελέτη μας διατηρητέα έχουν κριθεί μόνο το « Τσώκρειο » και η νεοκλασική αγορά. Το 1978 καταδαφίστηκαν, ήδη, δύο από τα χαρακτηριστικότερα δείγματα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής των μέσων του 19ου αιώνα, το άρχοντικό Σημαντήρα και το άρχοντικό Γκάγκα. Το πρώτο (ιδιοκτησίας αδελφών Εϋ. Μαρίνου και αδελφών Σιμιτζοπούλου) υπήρξε ένα σπάνιο, χωρίς όμοιο του, οικοδόμημα, με συμπληρωματικά οικήματα, με κήπους (όπου το παλιό πηγάδι, μέσα σ' ένα μικρό « περίπτερο »), με διαχωριστικά και διαφορετικά επίπεδα. Παρά τον επίμονο αγώνα της 'Αρχαιολογικής 'Υπηρεσίας Ναυπλίου, τελικά δόθηκε η άδεια καταδαφίσεως. Το άρχοντικό Γκάγκα καταδαφίστηκε κυριολεκτικά « εν μιά νυκτί », παρα-

μονή Μ. Σαββάτου του 1978, από φόβο του σημερινού ιδιοκτήτη Νικολόπουλου (έστιάτορα) να μη κηρυχθεί διατηρητέο και με « φροντίδες » του προέδρου των πολιτικών μηχανικών 'Αργολίδας (που ήταν έτοιμος να οικοδομήσει, όπως λεγόταν έγκυρα, και το υπόλοιπο τμήμα του κήπου της οικίας Τσώκρη, την ίδια εποχή). Πρέπει, τέλος, να αναφέρουμε ότι από τα « καποδιστριακά » κτίρια του 'Αργους εξακολουθεί να μην έχει κηρυχθεί διατηρητέο το Δημαρχείο και Α' Δημοτικό Σχολείο, του οποίου καταδαφίστηκε, έτσι, η μεγάλη πύλη του περιβάλλου, ενώ οι παλιές πόρτες και τα παράθυρά του έχουν αντικατασταθεί με « μοντέρνες » και έντελως άσχετες με το ρυθμό του κτιρίου. 'Ο Πολιτιστικός 'Ομιλος έχει αναλάβει από την αρχή του 1979 (άκαρπα) διαβήματα

Εικ. 1, 2. Οικία Πετρούκα (οδός Λ. Λαμπρινίδου 7). →

ἢ ἐπίσημης μέριμνας γιὰ τὴ διατήρησή της. Σὲ τοῦτο ἀσφαλῶς συντελεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι, μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ἀνυπαρ-

γιά τὴν κήρυξή του, ὑποστηριζόμενος καὶ ἀπὸ τὸν Σύλλογο Γονέων τοῦ σχολείου (γιὰ τὰ «καποδιστριακά» κτίρια περιοχῆς ἸΑργους, βλ. πρόσφατη μελέτη τοῦ ὑπογραφομένου σὲ τοπικὴ ἐφημερίδα, ἢ ὅποια, μὲ νέα ἐπεξεργασία καὶ ἐπεκτεινόμε-

ξία σχεδίου πόλεως ἢ, ἔστω, ρυθμιστικοῦ σχεδίου, τὸ ἸΑργος τείνει νὰ παρουσιάσει χαοτικὴ πολεοδομικὴ μορφή, ὅπου συμ-

νη, πλέον, στὰ «καποδιστριακά» κτίρια τῆς ἸΑργολίδας — δηλαδή, στὰ κτίρια ποὺ οἰκοδομήθηκαν μὲ ἀπόφαση τῆς καποδιστριακῆς διοικήσεως — θὰ δημοσιευτεῖ σὲ προσεχὲς τεῦχος τῶν « ἸΑρχιτεκτονικῶν Θεμάτων »).

βιώνουν αταίριαστες αναλογίες ελεύθερων χώρων, οικοδομικῶν ὄγκων καὶ ὁδῶν, ἐνῶ ὁ παραδοσιακὸς ἱστός τῆς πόλης ἔχει ἀνεπανόρθωτα τραυματιστεῖ στὸ σύνολό του.

Στὸ ἄρθρο αὐτὸ θὰ δοθοῦν ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ ὀρισμένα κτίρια, τὰ ὁποῖα θεωροῦνται ἀντιπροσωπευτικὰ τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν πόλη τοῦ Ἄργους ἢ ἔχουν στενὰ συνδεθεῖ μὲ τὶς τύχες τῆς πόλης τῆς ἰδίας ἢ προσώπων ποὺ ἔπαιξαν βασικὸ ρόλο στὴν ἱστορία της. Τόσο ὡς πρὸς τὴ δομὴ του, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ συμπεράσματά του, ἀποτελεῖ ἓνα πρῶτο πλησίασμα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κοινωνικοῦ φαινομένου τῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἄργους καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο, τὸ σχῆμα μὲ τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται τὸ ὕλικό τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς σὲ « δύο περιόδους », ἀπὸ τὸ 1827 μέχρι τὸ 1914, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν μιὰ πρώτη « ὑπόθεση ἐργασίας » (hypothèse de travail).

Πρῶτες ἐκτιμήσεις

Ἀπὸ δώδεκα εἰδικὰ ἄρθρα τοῦ Ἀργεῖτη ἱστοριοδίφη Τάσου Τσακόπουλου³ καὶ ἀπὸ μαρτυρίες ξένων περιηγητῶν γιὰ τὸ Ἄργος, κατὰ τὴν περίοδο 1827 - 1880⁴, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι, μετὰ τὴ μερικὴ καταστροφή τῆς πόλης

κατὰ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα (κήκε τρεῖς φορές καὶ ἀνοικοδομήθηκε, χωρὶς νὰ εἴμαστε, ἀκόμη, σὲ θέση νὰ καθορίσουμε ποιά ἔκταση ἔλαβε κάθε φορά ἡ ἀνοικοδόμηση), συνεχίστηκε, σὲ μεγάλο βαθμό, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὴ συγκριτικὴ παράθεση ἐγγραφικῶν εἰκόνων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τῆς προγενέστερης⁵. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ αὐτὴ εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, τυποποιημένη (ἰσόγεια σπίτια ἀπὸ πλίνθες, μὲ πλατυμέτωπο σχέδιο, δωμάτια δηλ. στὴ σειρά, ποὺ συγκοινωνοῦν μεταξύ τους καὶ μὲ κήπους — ποὺ εἶναι ταυτόχρονα ὀπωρῶνες καὶ λαχανόκηποι —, οἱ ὁποῖοι περιβάλλονται ἀπὸ πλίνθινη μάντρα), ἀνταποκρίνεται στὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ τοῦ Ἄργους καὶ κυριαρχεῖ ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας τοῦ 19οῦ αἰῶνα⁶.

Οἱ κάτοικοι τοῦ Ἄργους ζοῦν, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὄχι σὲ μιὰ ἀστικὴ πόλη, ἀλλὰ σὲ ἓνα γεωργικὸ κέντρο μιᾶς εὐρύτερης περιοχῆς, στηριγμένο σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὴ γεωργικὴ οἰκονομία. Φροντίζουν νὰ ἀντεπεξέλθουν ἅμεσα στὶς ἀνάγκες τους γιὰ κατοικία μὲ τὴν κατασκευὴ οἰκημάτων ἡμιαστικοῦ, θὰ λέγαμε, χαρακτῆρα. Σπίτια παλιῶν καὶ ἱστορικῶν οἰκογενειῶν, ὅπως τῶν Βλάσσηδων καὶ τῶν Περρου-

3. Τάσου Τσακόπουλου : « Σύγχρονοι οἰκοδομαὶ τῆς οἰκίας Καλλέργη » (δύο ἄρθρα στὴν τοπικὴ ἐφημ. « Ἀσπίδα » τῆς 5 καὶ 26-11-1939), καθὼς καὶ « Οἰκία Καλλέργη » (ἄρθρο στὴν ἰδία ἐφημερίδα τῆς 20-8-1950). Ἐπίσης, « Τὸ Ἄργος κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα » (περιοδικὸ « Τὰ Ἑρᾶτα », φφ. 3, 4 καὶ 5 - 6, Ἄργος, 1938).

4. Συγκεκριμένη ἀπαρίθμηση βιβλίων περιηγητῶν βλ. στὴ μελέτη μας — γιὰ τοὺς Στρατῶνες Καποδίστρια (παραπάνω, σημείωση ἀρ. 18).

5. Ὅλες οἱ ἐγγράφακες εἰκόνες τοῦ Ἄργους, καθὼς καὶ πλήρης ἀναφορὰ ὅλων τῶν μέχρι σήμερα γνωστῶν ἀποσπασμάτων βιβλίων καὶ χειρογράφων περιηγητῶν γιὰ τὸ Ἄργος θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸν ἔρευνητὴ Michel Sève, τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, σὲ διατριβὴ τὴν ὁποία πρόκειται νὰ ὑποστηρίξει σὲ λίγο. Ἡ μελέτη του καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 16ο μέχρι καὶ τὸ τέλος τοῦ 19οῦ αἰῶνα.

6. Παρόμοια σπίτια σώζονται ἀκόμη στὸ Ἄρ-

Είκ. 3. Ἀρχοντικὸ οἰκογένειας Βλάσση (ὁδὸς Βλάσση, πλατεία Βλάσση) — ἄποψη ἀπὸ ΒΑ. Ἡ πρὸς Β. πτέρυγα τοῦ οἰκήματος δὲν ἀποκλείεται ν' ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη.

καίων (εἰκ. 1 - 3) δὲν ἀποτελοῦν ἐξαίρεση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι κατὰ τὴ δεκαετία 1827 - 1837 δὲν κτίζονται παρὰ μόνο τέσσερα σπίτια μὲ «ἐντεχνη» ἀρχιτεκτονικὴ καὶ μὲ ἰδιαίτερον ἀρχιτεκτονικὸ ρυθμό : τοῦ στρατηγοῦ Δ. Τσώκρη, τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου Τσώκρη, τοῦ στρατηγοῦ Γκόρντον καὶ τοῦ Ντώκινς. Γιά τὰ μετέπειτα χρόνια, μέχρι τὸ 1880, οἱ μαρτυ-

ρίες ποὺ διαθέτουμε δὲν εἶναι βέβαια ἀκόμη πλήρεις, μποροῦμε, ὅμως νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ κατάσταση βασικά παραμένει ἡ ἴδια, μὲ μόνες γνωστὲς ἐξαιρέσεις τὸ θαυμασιό ἀρχοντικὸ τῆς οἰκογενείας Σημαντήρα, στὸ κέντρο τοῦ σημερινοῦ Ἀργούς (χτίστηκε τὸ 1865, ὅπως σαφῶς ἔδειχνε ἐπιγραφὴ ποὺ βρισκόταν στὸ ὑπέρθυρο τῆς βόρειας πύλης του), καθὼς καὶ τὸ σπίτι τῆς

γος, κυρίως στὸ τμήμα τῆς παλιᾶς πόλης (περιο-

χὴ Ἀγ. Ἰωάννη, ὁδὸς Φορωνέως κ.ά.).

οικογένειας Γκάγκα (μᾶλλον πρὸς τὸ τέλος τῶν ἐτῶν 1870 - 1880, βλ. καὶ σημ. 2)⁷.

Κατὰ τὴν περίοδο, λοιπόν, 1827 - 1880, τὸ Ἄργος δὲν ἐξελίσσεται σὲ ἀστική πόλη,

7. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θεωροῦμε ἀναγκαῖο νὰ παραθέσουμε ἓνα πολὺ οὐσιῶδες ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ἀντων. Μηλιαράκη «Γεωγραφία πολιτικὴ νέα καὶ ἀρχαία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας» (Ἀθήναι, 1886), σημειώνοντας ὅτι πρόκειται γιὰ ἔργο πού τὸ διακρίνει ἀκρίβεια στὶς περιγραφές καὶ στὴν ἀναφορὰ πληροφοριῶν, καθὼς καὶ ὅτι ἐκδόθηκε μετὰ ἀπὸ δύο περιοδεῖες τοῦ συγγραφέα στὸν τότε νομὸ Ἀργολίδος καὶ Κορινθίας, κατὰ τὰ ἔτη 1884 καὶ 1885.

«Αἱ οἰκίαι αὐτῆς», γράφει ὁ Μηλιαράκης γιὰ τὴν πόλη τοῦ Ἄργους στὴ σελ. 39 τοῦ βιβλίου του, «3800 τὸν ἀριθμὸν εἶνε, πλὴν εὐαρίθμων ἐν τῷ κέντρῳ αὐτῆς κειμένων, πλινθόκτιστοι. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς πόλεως κείται στρατὸν ἱππέων [οἱ Στρατῶνες Καποδίστρια], οὗτινος μεγάλη πρόκειται

πλατεῖα». Καὶ στὴ σελ. 40 συνεχίζει : «Ἐν ταῖς ἐσχατιαῖς τῶν ἄκρων τῆς πόλεως οἰκεῖ ὁ γεωργικὸς πληθυσμὸς τῶν κατοίκων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, διό καὶ αἱ οἰκίαι αὐτοῖσι ἔχουσιν εὐρείας αὐλὰς διὰ τε τὰ ζῶα καὶ τὰ κάρρα. Ἡ ὑπὸ τὰς ὑπωρείας τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λαρίσης συνοικία κατοικεῖται ὑπὸ Ἀλβανῶν χωρικῶν».

» Ἡ πόλις τοῦ Ἄργους, ὡς ἐγγυτέρω πρὸς τὰ πλεῖστα χωρία τοῦ Ἀργολικοῦ πεδίου ἢ τὸ Ναύπλιον, ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν αὐτῶν ἀγοράν· συγκεντροῖ δ' ἐν αὐτῇ πάντα σχεδὸν τὰ πρὸς ἐξαγωγήν προϊόντα τοῦ Ἀργολικοῦ πεδίου· διὰ τοῦτο δὲ κέκτηται πληθὺν ποικίλων ἐμπορικῶν καταστημάτων, πρὸς δὲ τούτοις ἀμαξοπηγεῖα, σιδηρουργεῖα καὶ ὑφαντικὰ τεχνουργεῖα χειροκίνητα, ἐν οἷς ὑφαίνονται ἐγχώρια βαμβακερὰ ὑφάσματα

Εἰκ. 4. Ἀρχοντικὸ Δ. Τσώκρη — ἄποψη ἀπὸ Ν. Στὸ ἐμπρὸς δεξιὰ τμήμα τῆς φωτογραφίας μέρος τοῦ κήπου ὅπου, τὸ 1978, παρ' ἄλλο νὰ ἀνεγερθεῖ οἰκοδομὴ τριῶν ὁρόφων.

Εικ. 5. Ἀρχοντικό Δ. Τσώκη — άποψη τής άριστερής πτέρυγας τοῦ κτιρίου καί μέρος τοῦ κεντρικοῦ τμήματος, ὅπου διακρίνεται τὸ έντοιχισμένο άνάγλυφο « τής Τελέσιλλας » (δεξιά καί κάτω άπό τόν έξώστη).

ὅπως τὸ γειτονικό του Ναῦπλιο, καί ἡ ἰδέα

πρὸς χρῆσιν τῶν χωρικῶν· μεγάλη δέ ποσότης τῶν ὑφασμάτων τούτων άποστέλλεται καί εἰς πλείστα μέρη τής Πελοποννήσου. Ὑφαίνονται δέ σὺν ἄλλοις καί καραβόπανα καί τάπητες. Κατὰ Σάββατον δέ τελεῖται άγορά ἐν ταῖς δύο πλατείαις τής πόλεως, προσερχομένων τῶν χωρικῶν τῶν διαφόρων δήμων πρὸς πώλησιν τῶν προϊόντων τῶν. Γενική δ' ἔμπορικὴ πανήγυρις τελεῖται τῇ 1ῃ Ὀκτωβρίου ἐνιαυσίως, διαρκούσα ὀκτῶ ἡμέρας » (ὁ.π., σελ. 40). Ἡ « ἔμπορικὴ πανήγυρις » συστήθηκε μὲ Β.Δ. τοῦ 1866 καί, γιὰ πρώτη φορά, ὁργανώθηκε στὴν πλατεία τῶν Στρατῶνων Καποδίστρια (κατόπιν ὁργανώσανταν στὴν πλατεία τοῦ Α' Δημοτικοῦ Σχολείου). Καταργήθηκε λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια, πὺ ἐκφράζεται σὲ ἐπιστολές του, νά γίνει τὸ Ἄργος πρωτεύουσα τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους δὲν πραγματοποιεῖται, βέβαια, ποτέ. Εἶναι, ὅμως, σημαντικό ὅτι, μὲ άπόφαση τοῦ Κυβερνήτη, συντάσσεται, τὸν Μάρτιο τοῦ 1831, πλήρες σχέδιο πόλεως ἀπὸ τὸν De Borroszün, πράγμα πὺ εἰκονίζει σαφῶς τὴν κατεύθυνση τής τότε κυβερνητικῆς πολιτικῆς γιὰ τὴν άστική άνάπτυξη τοῦ Ἄργους. Ἡ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, ἡ ἔλευση τοῦ Ὁθωνα καί ἡ ὀριστικὴ ἐπιλογή τής Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας καθορίζουν, πλέον, άποφασιστικά τὴν πολεοδομική καί κοινωνική εξέλιξη τής πόλης

Εἰκ. 6. Ἀρχοντικό Δ. Τσώκρη — ἡ κτητορική ἐπιγραφή σὲ πλάκα κάτω ἀπὸ τὸν ἐξώστη.

Εἰκ. 7. Ἀρχοντικό Δ. Τσώκρη — ὁ χώρος κάτω ἀπὸ τὸν ἐξώστη, μὲ τὸ ἀνάγλυφο « τῆς Τελέσιλλας » (δεξιά καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἐξώστη).

πού, ἂν μέχρι τὸ 1880 παραμένει κέντρο μὲ γεωργικὸ χαρακτήρα, στὰ μετέπειτα χρόνια ἐξελίσσεται, ὅπως γράφηκε καὶ ἄλλοῦ (σημ. 1), σὲ « ἡμιαστική πόλη ». Σοβαρὴ τάση γιὰ ἀστική συγκρότηση παρατηρεῖται στὰ χρόνια 1880 - 1914, ἐνῶ ἡ διαδικασία γιὰ ἀστική ὁλοκλήρωση ἀρχί-

ζει, ἴσως, πολὺ πρόσφατα καὶ συγκεκριμένα κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1960⁸.

8. Εἶναι σημαντικό νὰ συγκρίνουμε στατιστικὰ στοιχεῖα τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν προκειμένη περίοδο. Στὶς ἀπογραφές τῶν ἐτῶν 1848, 1853, 1856, 1861, 1870, 1879, 1889, 1896 καὶ 1907 τὸ

Εἰκ. 8. Σπίτι Γεωρ. Τσώκρη — ἄποψη ἀπὸ ΒΑ. (ὁδὸς Δανοπούλου).

Εικ. 9. Σπίτι Γεωρ. Τσώκρη — άποψη του πρώτου όρόφου και της ταράτσας, από ΝΑ. Στο βάθος άριστερά φαίνεται τó σπήλαιο στους πρόποδες της Λάρισας.

Άπο κοινωνιολογική άποψη, οί διαπιστώσεις αυτές σημαίνουν ότι κατά την περίοδο 1827 - 1880 οί κοινωνικές διαφοροποιήσεις δέν είναι βαθιές και ποικίλες αλλά, βασικά, ακολουθούν τή διαφοροποίηση της προηγούμενης περιόδου (προεστοί - άγρότες), με μιά νέα, όμως, παραλλαγή : στη θέση των παλαιών προεστών περνούν και όρισμένοι στρατιωτικοί του έθνικοα-

πελευθερωτικού άγώνα ή συγγενείς τους, καθώς και όρισμένοι έμποροι⁹. Αντίθετα, κατά την περίοδο 1880 - 1914 είναι, πλέον, σαφές άπο τή μελέτη όλων των διαθέσι-

*Αργος έμφανίζεται, αντίστοιχα, με πληθυσμό 10.674, 10.559, 12.031, 10.643, 10.620, 11.793, 12.057 12.524 και 11.778 κατοίκους, ενώ άπο τó 1914 μέχρι τó 1925 ή πόλη ύποβιβάζεται σέ κοινότητα, γιατί ό πληθυσμός της μειώνεται σέ λιγότερους άπο 10.000 κατοίκους. Τοúτο ένισχύει τήν άποψή μας για τήν έλλειψη άστικής όλοκλήρωσης κατά τήν περίοδο αυτή (τά στατιστικά στοιχεία προέρχονται άπο τó έργο « Στατιστικά άποτελέσματα της γενικής άπογραφής του πληθυσμού κατά τήν 27 Όκτωβρίου 1907 » (έκδοση Υπουργείου των Έσωτερικών, Αθήνα, 1909).

9. Ός « δείκτης » για τή διαπίστωση αυτή μπορεί νά χρησιμοποιηθεί έρευνα για τήν κοινωνική προέλευση των δημάρχων της πόλης κατά τήν περίοδο που μάς άπασχολεί. Άπο αυτήν διαπιστώνουμε ότι, μέχρι τó 1855, οί δήμαρχοι προέρχονται άπο τó στρώμα ή τάξη των γαιοκτημόνων και των στρατιωτικών του Άγώνα του 21. Άπο τó 1855 μέχρι τó 1862 δήμαρχοι εκλέγονται δύο γιατροί (Ίω. Βλάσσης και Π. Διβάνης), άπο τούς όποιους ό πρώτος άνήκε στη γνωστή οίκογένεια γαιοκτημόνων και έμπόρων, και ένας δικηγόρος (ό Λ. Λαμπρυνίδης). Άπο τó 1870 άρχίζουν νά εκλέγονται, μόνιμα σχεδόν, ως δήμαρχοι ελεύθεροι επαγγελματίες (έπιστήμονες και έμποροι). Βλ. Τ. Τσακόπουλου : « Οί κατά χρονολογικήν περίοδον διατελέσαντες δήμαρχοι του Δήμου Άργείων — 1835 - 1930 » (έφημ. « Άγροτική Άργολίς », φ. 189, 6-7-1930).

μων πηγών και, κυρίως, από τη συστηματική αποδελτίωση που έγινε από τον υπογραφόμενο, όλων των τοπικών εφημερίδων της εποχής εκείνης¹⁰, ότι εκδηλώνεται βαθμιαία και σταθερά μιὰ τάση για αστική συγκρότηση, όπως είπαμε, του Άργους. Άν για λόγους ένδογενείς και «έξωγενείς» (γι' αυτούς, δηλαδή, που αναφέρονται σε όλόκληρο τον έλλαδικό χώρο της εποχής εκείνης), ή τάση αυτή δεν κατα-

10. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι, στο σημείο αυτό, τὸ ἄρθρο τοῦ Δημ. Βαρδουνιώτη «Τὸ Ἄργος κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα» (ἐφημ. «Ἰναχος», 6-1-1901). Βλ. ἐπίσης, ἐνδεικτικά, τὰ ἄρθρα στὴν ἐφημ. «Ἀργολίς» τοῦ Ναυπλίου (τῆς ὁποίας ὁ Βαρδουνιώτης ἦταν τότε συντάκτης), τῆς 9.6.1876 («Balancé!» — ὅπου καὶ ἡ στατιστικὴ πληροφορία ὅτι, τὸ 1870, μόλις τὸ 1/4 τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Ἄργους «γνώριζε γράμματα»), 5-8-1882 (γιὰ τοὺς Ἀργεῖους πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο)· ἄρθρα στὴν ἐφημ. τοῦ Ἄργους «Δαναός»: 14-1-1884 («Ἀγροτικὴ Ἀστυνομία», ὅπου καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ «Ἄργος εἶναι κατ' ἐξοχὴν τόπος κτηματικός»), 24-2-1884 («Φιλόπατρις ἐκκλησις» — τοῦ δημάρχου Σπ. Καλμούχου, ὅπου πολλές διαπιστώσεις γιὰ τὴ γενικὴ κατάσταση τοῦ Ἄργους, πὺ δὲν μπορεῖ «νὰ ὀνομασθεῖ πραγματικὴ πόλις»), 13-9-1884 («Ὁ σιδηρόδρομος» — μὲ πολλά στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα στὴν πόλιν)· σημείωμα στὴν ἐφημ. τοῦ Ἄργους «Ἐρασίνος» τῆς 17-5-1885 (στὴ στήλη «Διάφορα»), ὅπου πολλές παρατηρήσεις γιὰ τὴν κατάσταση τῆς πόλης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δημοτικῶν ἔργων). Τέλος, πολλὰ ἄρθρα ἔχουν γραφεῖ στὸν τοπικὸ τύπο γιὰ τὸ περιώνυμο θέμα τῆς πολεοδομικῆς κακοδιαμονίας τῆς πόλης, ὅπου βρίσκουμε σημαντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ θέμα πὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Ἡ ἱστορία τοῦ τύπου καὶ τῆς τυπογραφίας στὸ Ἄργος ἀποτελεῖ ἕναν ἄλλο πολὺτιμο «δείκτη». Βασικὰ τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο, μὲ ἐργασίες συστηματικὲς καὶ πὺ διαρκοῦν, ἱδρύεται στὸ Ἄργος μόλις τὸ 1883, ὁπότε ἐκδίδεται καὶ ἡ πρῶτη ἀργίτικη ἐφημερίδα μὲ κάποια διάρκεια ζωῆς (ὁ πρῶτος «Δαναός»). Δὲν εἶναι, ἐπίσης, διόλου τυ-

Εἰκ. 10. Σπίτι Γεωρ. Τσώκρη — ἄποψη τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ spitioῦ, τῆς αὐλῆς καὶ τῆς στέρνας, ἀπὸ ΝΑ. (ὁ πορτοκαλεῶνας βρίσκεται ἀριστερὰ τῆς αὐλῆς).

χαῖο ὅτι, κατὰ τὴν περίοδο 1880-1900, ἐμφανίζονται οἱ δύο μεγαλύτεροι τοπικοὶ ἱστορικοὶ καὶ ἀρχίζουν νὰ δίνουν τὸ ὥριμο ἔργο τους. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἰω. Κοφινιώτη (ἀρχαία ἱστορία τοῦ Ἄργους) καὶ Δημ. Βαρδουνιώτη (κυρίως νεώτερη ἱστορία τοῦ Ἄργους καὶ τῆς περιοχῆς του), οἱ ὁποῖοι, ἂν καὶ ἄγνωστοι σήμερα στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸν χώρο, ἔδωσαν ἔργο πὺ ἀντέχει ἀρκετὰ στὴ δοκιμασία τοῦ χρόνου. Κατὰ τὴν ἴδια περίοδο ἱδρύνονται στὸ Ἄργος ὁ φιλολογικὸς σύλλογος «Δαναός» καὶ ὁ σύλλογος «Ἰναχος», ἐνῶ κυκλοφοροῦν συνολικὰ δεκαπέντε, περίπου, ἐφημερίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ὁρισμένες ἀρκετὰ μακρόβιες. Γιὰ τὴν πνευματικὴ, γενικὰ, κίνηση στὸ Ἄργος τὴν περίοδο ἐκείνη βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Δ. Βαρδουνιώτη «Ἄλλοτε καὶ νῦν» (στὸν τρίτο «Δαναό», φ. 2 τῆς 1-1-1896).

Είκ. 11. Σπίτι στρατηγού Γκόρντον — άποψη από ΝΑ. (όδός Γόρδωνος). Ό τσιμεντένιος εξώστης αντικατέστησε σχετικά πρόσφατα τόν παλιό ξύλινο.

λήγει σέ άστική δλοκλήρωση καί τó Άργος συνεχίζει τήν ιστορική πορεία του σάν « ήμιαστική » πόλη, δημιουργούνται, όμως, καί παραμένουν, έντονα μάλιστα υπογραμμισμένα, όρισμένα άστικά χαρακτηρισιστικά.

Πολύ άπτή ύλοποίηση ένός από τά χαρακτηριστικά αυτά είναι ή υίοθέτηση μιās μορφής (ή καί μορφών) νεοκλασικής ή έστω νεοκλασικίζουσας άρχιτεκτονικής, για σπίτια πού αρχίζουν νά χτίζονται από τή δεκαετία του 1880 (βλ. σημ. 7). Αυτό τó πολύ ενδιαφέρον, από τήν πλευρά τής άρχιτεκτονικής, φαινόμενο, μέ πάρα πολλά καί ποικίλα δείγματα πού ακόμα σώζονται, περιμένει, επειγόντως μάλιστα, τόν μελετητή του. Πάντως, από μιá πρώτη σύγκρι-

ση, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, τουλάχιστον τά σπουδαιότερα δείγματα τής άρχιτεκτονικής τής περιόδου 1880 - 1914, αλλά καί τής προγενέστερης (1827 - 1880), έλάχιστα έχουν νά ζηλέψουν από τά οίκοδομήματα πού χτίστηκαν στο Ναύπλιο κατά τīs αντίστοιχες περιόδους. Ένώ όμως, τά τελευταία αποτέλεσαν, κατά τόν ένα ή τόν άλλο τρόπο, αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας, τά πρώτα εξακολουθοϋν, δυστυχώς, νά αφήνονται στήν τύχη τους.

Στό κύριο μέρος τής μελέτης μας δίνουμε έκλεκτικά φωτογραφίες καί όλα τά διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία για τά πιό σημαντικά μη δημόσια οικήματα του Άργους μέ παραδοσιακή άρχιτεκτονική. Ή επιλογή, όπως καί κάθε επιλογή, άναγκα-

Εικ. 12. Σπίτι στρατηγού Γκόρντον — άποψη από Ν.

Εικ. 13. Σπίτι στρατηγού Γκόρντον — άποψη από Β.

Είκ. 14. Τὸ « σπίτι τοῦ Μακρυγιάννη » — ἄποψη ἀπὸ ΝΔ. (ὁδὸς Γούναρη).

Είκ. 15. Τὰ σπίτια Δημ. (ἀριστερὰ) καὶ Κων. (δεξιὰ) Βώκου, ὅπως εἶναι σήμερα.

Εικ. 16. Τὸ Δημαρχεῖο τοῦ Ἀργεῶς μετὰ τὰ παρακείμενα οἰκήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς (1889) — ἀποψη ἀπὸ ΒΔ.

Είκ. 17. Ἡ νεοκλασικὴ ἀγορὰ τοῦ Ἀργους — ἀποψη τῆς κεντρικῆς πέτερυγας ἀπὸ τὴν πλατεία τῶν Στρατῶνων Καποδίστρια.

στικὰ ἐνέχει κάποια δόση αὐθαιρεσίας, τῆς ὁποίας, βέβαια, ἀναλαμβάνει ὁ συντάκτης τοῦ ἄρθρου τὴν εὐθύνη. Τὸ ὕλικὸ ἔχει καταταχθεῖ σὲ δύο κατηγορίες, πὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς « δύο περιόδους » τοῦ Ἀργους, ὅπως καθορίστηκαν παραπάνω. Σημειώνεται μόνον ὅτι, στὴν οὐσία καὶ γιὰ λόγους ἀντικειμενικοὺς, τὰ οἰκήματα τῆς πρώτης ὑπάγονται στὴ δεκαπενταετὴ χρονικὴ περίοδο 1827 - 1840 : ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κατεδαφισμένο πιά ἀρχοντικὸ Σημαντήρα, δὲν ἔγινε δυνατόν νὰ ἐντοπιστοῦν ἀκόμη μὲ ἀσφάλεια οἰκήματα τῆς « πρώτης περιόδου », ἀλλὰ μέχρι τὸ 1880. Στὴ δευτέρη κατηγορία κατατάχθηκαν τὰ οἰκήματα πὺ χτίστηκαν κατὰ τὴν περίοδο 1880 - 1914.

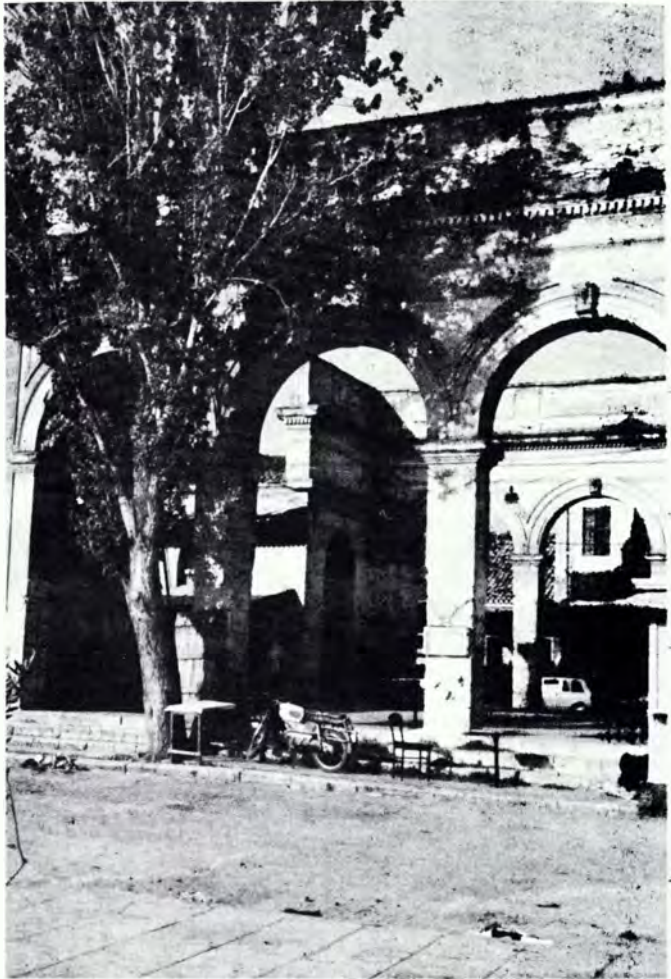
Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῶν κτιρίων αὐτῶν ἀντλήθηκαν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀπὸ εἰδικὰ ἄρθρα, ἀπὸ διάφορες εἰδήσεις ἢ μικρὲς ἀγγελίες ὅλων τῶν διαθέσιμων τοπικῶν ἐφημερίδων ἀπὸ τὸ 1883 μέχρι σήμερα, ἀπὸ πληροφορίες κατὰ σπαρτες στὸ ἔργο ἀλλὰ καὶ σὲ ἀνέκδοτα χειρόγραφα τοῦ Ἀργείου ἱστοριοδίφη Τάσου Τσακόπουλου (1875 - 1967), ἀπὸ ἐρευνα στὸ ὑποθηκοφυλακεῖο Ἀργους, στὰ Γ.Α.Κ. καί, τέλος, ἀπὸ προφορικὲς καὶ διασταυρωμένες πληροφορίες κατοίκων τῆς πόλης. Δὲν ἔχουμε βρεῖ μέχρι σήμερα ἄλλη πηγὴ πληροφοριῶν καί, φυσικά, καμιά εἰδικὴ μελέτη γιὰ τὸ θέμα.

ΜΕΤΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

(1) Τὸ σπίτι τοῦ στρατηγοῦ **Δημήτριου Τσώκρη**, ὁδὸς Τσώκρη (εἰ κ. 4 - 7).

Ὅπως φαίνεται στὴν εἰκόνα 4, τὸ σπίτι χτίστηκε τὸ 1827, στὴ συνοικία τοῦ παλίου Ἑργου (Ἑγ. Ἰωάννη). Κηρύχθηκε διατηρητέο μνημεῖο μόλις τὸ 1965, ἀφοῦ ἡ ἰδιοκτησία του, μετὰ τὸν θάνατο ὅλων τῶν ἀπευθείας ἀπογόνων τοῦ στρατηγοῦ, εἶχε περιέλθει στὴν οἰκογένεια Ροδινοῦ-Ὁρλάνδου (σημερινὸς ἰδιοκτήτης : Ἰωάν-

νης Ροδινοῦ-Ὁρλάνδος). Ἀρχικά, αὐτὸ τὸ σπίτι βρισκόταν στὸ μέσο μεγάλου κήπου καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ του ὑπῆρχαν ἀποθη-
κες καὶ ὑποστατικά, ποὺ ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν κήρυξη εἶχαν ἀρχίσει νὰ πουλιοῦνται ὡς οἰκόπεδα καὶ νὰ οἰκοδομοῦνται. Τελικά, πουλήθηκε ὅλος ὁ κήπος καί, ἔτσι, δημιουργήθηκε ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πτέρυγα τοῦ σπιτιοῦ τὸ οἰκοδομικὸ τέρας, ποὺ φαίνεται στὴν εἰ κ. 4. Τὸ 1978 ἔγινε

Εἰκ. 18. Ἡ νεοκλασικὴ ἀγορὰ τοῦ Ἑργου — ἡ ἴδια πτέρυγα, ἀπὸ κοντινότερη ἀπόσταση.

προσπάθεια να οικόδομηθεί και το τμήμα του κήπου, που απέμενε εμπρός από τη δεξιά πτέρυγα, όποτε θα εξαφανιζόταν όπτικά όλόκληρη ή πρόσοψη του άρχοντικού. Τό γεγονός καταγγέλλθηκε στον τοπικό τύπο (βλ. έφημ. « Άναγέννηση » τής 20-5-78) και ό Πολιτιστικός Όμιλος Άργους, με ένέργειές του στον τότε Έπουργό Πολιτισμού, κατάφερε να άποτρέψει τήν οικόδομηση.

Τήν εποχή που ό Τσώκρης άρχισε τήν οικόδομηση του σπιτιού, βρέθηκαν στον περίβολο δύο άρχαία ανάγλυφα, από τά όποία τό ένα είναι επιτύμβια στήλη, ένώ τό άλλο άναπαριστά μορφή γυναίκας που πρώτος ό ύπομνηματιστής τής « Expédition scientifique de Morée » (Παρίσι, 1828 - 1831) χαρακτηρίζει σαν άπεικόνιση τής άρχαίας ποιήτριας Τελέσιλλας, ταύτιση που έχει πιά περάσει και στην τοπική παράδοση. Τά ανάγλυφα αυτά έντοιχίστηκαν αντίστοιχα στη δεξιά (ε ι κ. 7) και στην άριστερή πλευρά κάτω από τον κεντρικό έξώστη του κτιρίου, όπου και διατηροούνται μέχρι σήμερα. Έάν πραγματικά πρόκειται για παράσταση τής Τελέσιλλας, τότε θά είναι ή μοναδική που έχει διασωθεί μέχρι σήμερα. Η Σέμνη Καρούζου, που ύπηρέτησε επί χρόνια ως Έφορος Άρχαιοτήτων Άργολίδας και είχε γράψει στην έφημερίδα « Έλευθερία » ένα άρθρο σχετικό με τά ανάγλυφα και τό « Τσώκρειο », ύπήρξε και ή μοναδική επιστήμων που άσχολήθηκε με τό κτίριο, χωρίς όμως να τό μελετήσει ειδικά. Στο άρθρο αυτό εκφράζεται με κατηγορηματικό τρόπο για τό ανάγλυφο με τή μορφή γυναίκας, που τό θεωρεί επιτύμβιο και άποκλείει να έχει τήν παραμικρή σχέση με τήν Τελέσιλλα.

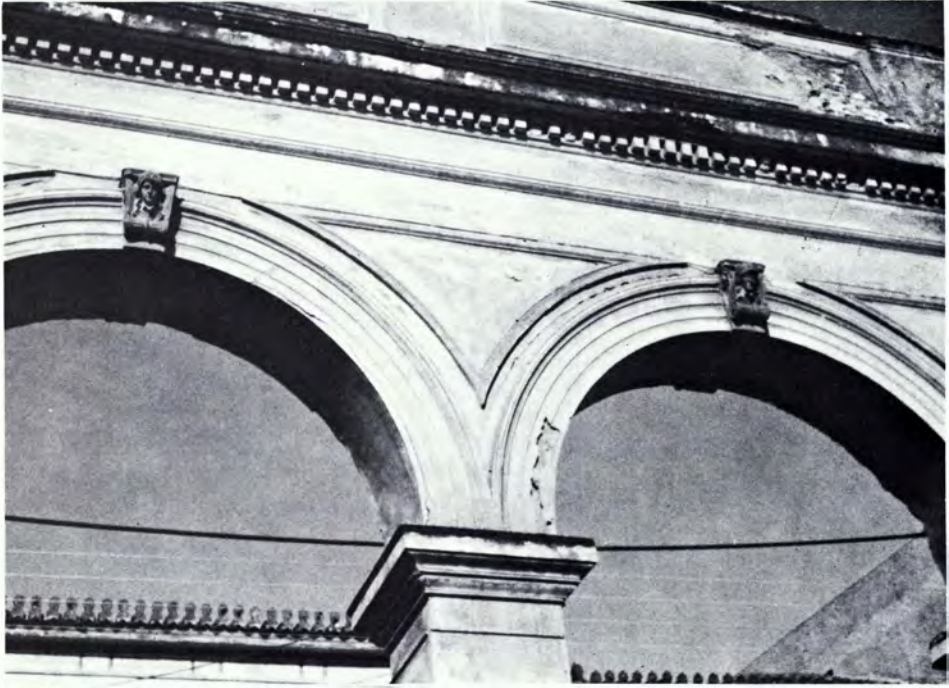
Στό έσωτερικό του σπιτιού σώζεται μεγάλο μέρος από τήν παλιά διακόσμηση και διατηρείται ή άρχική διαρρύθμισή του.

Μέρος από τά προσωπικά άντικείμενα του Τσώκρη δωρήθηκαν τό 1937 στο Δήμο Άργους (είκοσιδύο άντικείμενα, σύμφωνα με τό πρωτόκολλο παραλαβής που άνακάλυψε ό Πολιτιστικός Όμιλος), ό όποιος και διατηρεί στα ύπόγεια του Δημαρχείου άνεξακρίβωτο άριθμό από αυτά. Άλλα ιστορικά άντικείμενα, συγκεκριμένα τό τραπεζί έργασίας του Καποδίστρια και ή σέλλα του άλόγου του Όθωνα, έξακολουθούν να βρίσκονται, σύμφωνα με έγκυρες πληροφορίες, ως πρόσφατα, στο έσωτερικό του άρχοντικού, ένώ ό μεγάλος πολυέλιος που έχει άναπαραστήσει ή ζωγράφος Ντιάνα Άντωνακάτου στο βιβλίο της « Άργολίδα » (Άθήνα, 1967), έχει μεταφερθεί άλλοι. Πάντως, μεγάλο μέρος από τήν επίπλωση του 19ου αιώνα, που πιθανόν είναι και ή άρχική, έξακολουθεί να διατηρείται στο έσωτερικό του σπιτιού, πράγμα σπάνιο και όχι μόνο για τό Άργος.

Με έπίσημο έγγραφό του προς τό Έπουργείο Πολιτισμού, που συνοδευόταν από σχετικό ύπόμνημα και φωτογραφίες, τό δημοτικό συμβούλιο Άργους του 1974 - 1975 διατύπωσε με άμεσο τρόπο τό πάγιο αίτημα τής κοινής γνώμης τής πόλης να άπαλλοτριωθεί ή οίκία Τσώκρη και οι γύρω από αυτήν χώροι και να μετατραπεί σε Μουσείο. Στο αίτημα του δημοτικού συμβουλίου δέν δόθηκε μέχρι σήμερα καμιά συνέχεια, παρά τό ότι ό Πολιτιστικός Όμιλος, με έγγραφά του και με άλλεπάλληλα διαβήματά του, ξανάφερε τό όλο θέμα στην επιφάνεια¹¹.

11. Πηγές για τό σπίτι του στρατηγού Τσώκρη:

(α) Για τον Δ. Τσώκρη και τήν οικόγένειά του πολύ κατατοπιστικό είναι τό άρθρο του Τ. Τσακόπουλου « Η οικόγένεια του στρατηγού του άγώνος Δ. Τσώκρη » (έφημ. « Τό Σήμα τής Άργολίδος », 30-10-1960), του όποιου πολλά στοι-

Είκ. 19. Ἡ νεοκλασικὴ ἀγορὰ τοῦ Ἄργους — λεπτομέρεια ἐσωτερικῶν τόξων τῆς κεντρικῆς πτέρυγας.

χεῖρα ἔχουν ἀντληθεῖ ἀπὸ ἀνέκδοτη βιογραφία τοῦ Τσώκρη τοῦ τοπικοῦ ἱστορικοῦ Δ. Βαρδουνιώτη. Βιογραφικὰ τοῦ Τσώκρη ὑπάρχουν καὶ σὲ δύο νεκρολογίες γιὰ τὸ γιό τοῦ Νικόλαο καὶ γιὰ τὸν ἴδιο, ποὺ δημοσιεύτηκαν στὴν ἐφημ. τοῦ Ναυπλίου «Ἀργολίς» (φύλλα 233 τῆς 28-9-1974 καὶ 246 τῆς 21-4-1875).

(β) Γιὰ τὴν δωρεὰ τῶν ἀντικειμένων τοῦ Τσώκρη βλ. ἄρθρα στὴν τοπικὴ ἐφημ. «Ἀσπὶς» τῆς 25 Ἀπριλίου καὶ τῆς 31 Ὀκτωβρίου 1937. Φωτοτυπία τοῦ πρωτοκόλλου παραλαβῆς ἔχει κατατεθεῖ ἀπὸ τὸν Πολιτιστικὸ Ὁμίλου στὸ Δῆμο Ἄργους. Περιγραφὴ ἑνὸς πολυποίκιλτου γαταγανιοῦ δίνει ὁ Τ. Τσακόπουλος στὸ ἄρθρο τοῦ «Ἡρωικὸν ἀνδραγάθημα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ ἀγῶνος Δ. Τσώκρη» (ἐφημ. «Ἀγροτικὴ Ἀργολίς», φ. 195, 31-8-1930). Γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀντικειμένων ποὺ δωρήθηκαν στὸ Δῆμο Ἄργους βλ. ἄρθρα τοῦ ὑπογραφομένου στὴν τοπικὴ ἐφημ. «Φεῖδων» τῆς 11-3-1979 καὶ τῆς 2-12-1979, σχόλιο τῆς ἐφημ. «Ἀγῶνας» τῆς 19-5-79 (ὅπου καὶ καλεῖται ὁ

εἰσαγγελέας νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση), διαβεβαιώσεις τοῦ Δημάρχου Ἄργους στὸν «Φεῖδων» τῆς 27-5-79 (οἱ ὁποῖες δὲν πραγματοποιήθηκαν ἀκόμη).

(γ) Γιὰ τὸ χτίσιμο ἀτεχνῶν τσιμεντένιων ὁγκῶν στὸν κῆπο τοῦ κτιρίου βλ. καταγγελίες καὶ διαμαρτυρίες σὲ τοπικὲς ἐφημερίδες: «Ἀσπὶς» τῆς 7-6-1959, 14-6-1959 καὶ μακροσκελὲς ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο τοῦ Β. Θεοφανόπουλου στίς 3-4-1960· «Ἀναγέννηση» τῆς 20-5-1978 (πρωτοσέλιδη καταγγελία, ποὺ προκάλεσε τὴν ἐπέμβαση τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ, μετὰ ἀπὸ σχετικὸ διάβημα τοῦ Πολιτιστικοῦ Ὁμίλου)· τέλος, στὸν «Φεῖδων» τῆς 9-9-1979 καταγγέλθηκε καὶ δὲν διαψεύστηκε μέχρι σήμερα ὅτι, στὸν ἐναπομένοντα κῆπο τοῦ ἀρχοντικοῦ, δημιουργεῖται, περιοδικὰ «στάνη» προβάτων...

(δ) Γενικὰ γιὰ τὸ «Τσώκρειο» καὶ τὰ δύο ἀρχαῖα ἀνάγλυφα βλ. Σέμνης Καρούζου «Τὸ Ἄργος καὶ ἡ Τελέσιλλα» (ἄρθρο στὴν ἐφημ. «Ἐλευθερία» τῆς 7-2-1959). Ἡ Σ.Κ. θεωρεῖ τὸ κτίριο

Στήν έρευνά μας, πού συνεχίζουμε στά Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους, ἀνακαλύψαμε πρόσφατα δύο ἔγγραφα, πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά χρονολογήσουμε ἀσφαλῆστα τήν οἰκία Τσώκρη. Τό πρῶτο εἶναι ἀναφορά τοῦ ἀρχιτέκτονα Θ. Βαλλιάνου πρὸς τὸν Καποδίστρια, μὲ θέμα τὶς ἐπισκευὲς ὀρισμένων σπιτιῶν, πού εἶχε ἀναλάβει στὸ Ἄργος: γιὰ τήν οἰκία Δ. Τσώκρη γράφει ὅτι «ἀποτελείωσε» τήν οἰκοδομή. Τό δεύτερο ἔγγραφο (ἀρ. 12847) εἶναι τὸ πρόχειρο ἐντολῆς τοῦ Καποδίστρια νά πληρωθεῖ ὁ Βαλλιάνος γιὰ τήν ἐργασία του (ἡμερομηνία καὶ τῶν δύο ἐγγράφων: 1 Ἰουνίου 1829 / Γ.Α.Κ / Γεν. Γραμμ. / φ. 204).

Μὲ τὰ ἔγγραφα αὐτὰ νομίζουμε, πάντως, ὅτι δὲν «ἀνατρέπεται» τὸ ἔτος χρονολογίας πού ὑπάρχει στὴν κτητορική ἐπιγραφή καὶ μποροῦμε βάσιμα νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ οἰκία Τσώκρη εἶχε ἀρχίσει νά χτίζεται ἢ καὶ χτίστηκε τὸ 1827, ὀρισμένα ὅμως, τμήματά της ὁλοκληρώθηκαν τὸ 1829.

(2) Τὸ σπίτι τοῦ **Γεωργίου Τσώκρη**, ἀδελφοῦ τοῦ στρατηγοῦ Τσώκρη, ὁδὸς Δανοπούλου (εἰκ. 8 - 10).

Τὸ σπίτι ὄχι μόνο διατηρεῖται σήμερα σὲ ἄριστη κατάσταση, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νά βρίσκεται στὸν φυσικὸ περίβολό του (αὐλὴ πρὸς Ν. καὶ συνεχόμενος μικρὸς πορτοκαλεώνας, καθὼς καὶ μεγάλῃ στέρ-

να πού χτίστηκε, ὅπως καὶ τὸ σπίτι, τὸ 1828). Μέχρι πρόσφατα ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια Χονδρόπουλου (εἶναι, ἄλλωστε, ἀκόμα γνωστὸ σὰν «σπίτι τοῦ Χονδρόπουλου») καὶ σήμερα εἶναι ἰδιοκτησία τοῦ ὀδοντιάτρου Δημ. Ε. Λιάκου. Κατοικεῖται μόνο τὸ ἰσόγειο, ἐνῶ στὸν πρῶτο ὄροφο ὑπάρχει ἡ παλιὰ διακόσμηση καὶ ἐπίπλωσι¹².

(3) Τὸ σπίτι τοῦ Βρετανοῦ στρατηγοῦ **Thomas Gordon**, ὁδὸς Γόρδωνος (εἰκ. 11 - 13).

Τὸ σπίτι χτίστηκε, ὅπως ρητὰ ἀναφέρουν πολλαπλὲς γραπτὲς μαρτυρίες, τὸ 1829. Μετὰ τὴν ἀναχώρηση τοῦ Γκόρντον ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν Ἀργεῖο Γ. Ν. Βάθη. Ἐκεῖ λειτούργησε κατὰ τὴ δεκαετία 1888(;) - 1898(;) τὸ Παρθεναγωγεῖο Ἀργους. Ἀπὸ μικρὴ ἀγγελία τοῦ Βάθη γιὰ τὴν πώληση τοῦ σπιτιοῦ μαθαίνουμε ὅτι εἶχε «ἀνακαινιστεῖ» τὸ 1896, ὅτι βρισκόταν στὸ μέσον ἰδιοκτησίας 3000 πήχεων, περιτοιχισμένης μὲ λιθόχτιστη μάντρα, καὶ μὲ πλευρὲς πρὸς τρεῖς δρόμους τῆς πόλης, ὅτι περιλάμβανε δέκα δωμάτια καὶ δύο ἐξώστες (τοῦτο ἀνταποκρίνεται καὶ πρὸς τὴ σημερινή κατάσταση, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ ἐξώστης πού φαίνεται στὴ φωτογραφία καὶ ἡ συνεχόμενη τσιμεντένια σκάλα δημιουργήθηκαν μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σὲ ἀντικατάσταση τοῦ παλιοῦ ἐξώστη καὶ τῆς ξύ-

«ὀθωνικὸ». Ἡ ἐπιγραφή στὸ κάτω μέρος τοῦ ἐξώστη, ἀλλὰ καὶ ἡ σαφέστατη ἀναπαράσταση τοῦ κτιρίου στὸ σχέδιο πόλεως τοῦ 1831 πείθουν ὅτι ἔχει χτιστεῖ τὸ 1827 (βλ. καὶ τὸ ἄρθρο τοῦ Τ. Τσακόπουλου «Σύγχρονοι οἰκοδομαὶ τῆς οἰκίας Καλλέργη», ἐφημ. «Ἀσπὶς», 5-11-1939, ὅπου σὰν ἔτος οἰκοδομήσεως ἀναφέρεται τὸ 1828).

(ε) Στὶς «Ἱστορικὲς Ἀναμνήσεις» τοῦ Ν. Δραγούμη (Ἀθήνα, 1874) δίνονται ὀρισμένα στιγμιό-

τυπα τῆς ἐπίσκεψης τοῦ Καποδίστρια στὸ Ἄργος καὶ τῆς «ἱστορικῆς» στιχομυθίας του μὲ τὸν Τσώκρη.

12. Γιὰ τὸ σπίτι τοῦ Γεωρ. Τσώκρη βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Τάσου Τσακόπουλου «Σύγχρονοι οἰκοδομαὶ τῆς οἰκίας Καλλέργη» (ἐφημ. «Ἀσπὶς», 5-11-1939). Οἱ πληροφορίες του ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ τὴν τοπικὴ προφορικὴ παράδοση, ὅπως, ἰδιαίτερα, διατηρήθηκε σὲ παλαιούς Ἀργεῖους.

Είκ. 20. Ἀρχοντικό Καλλιάρχη — ἄποψη ἀπὸ τὴν ὁδὸ Δαναοῦ (ΒΔ).

Είκ. 21. Ἀρχοντικό Καλλιάρχη — ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ στὸ ὑπέρθυρο τῆς κεντρικῆς εἰσόδου.

λινῆς σκάλας), καθὼς καὶ μαγειρεῖα, « περίβολον ἐκ λεμονοδένδρων, αὐλὴν μεγάλην [μικρὸ μέρος τους διατηρεῖται ἀκόμη καὶ δὲν ἔχει οἰκοπεδοποιηθεῖ], ἀποθήκην ἢ σταῦλον κλπ., ἅπαντα λιθόκτιστα. Εἶναι μικρὸν μεγαλοπρεπὲς διώροφον ἀνάκτορον », καταλήγει ἡ ἀγγελία.

Τελικά, τὸ σπίτι ἀγοράστηκε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Ἀσπροποταμίτη (ἰδιοκτῆτης εἶναι σήμερα ἡ ἀπόγονός της Πετρούλα Γιαννάκου) καὶ τὸ 1936 νοικιάστηκε καὶ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὴ μονάδα Πυροβολικοῦ ποῦ ἔδρευε στοὺς Στρατῶνες Καποδίστρια. Σήμερα κατοικεῖται ἀπὸ ἓνα

ήλικιωμένο φύλακα και βρίσκεται σὲ οἰκτρὴ κατάσταση : ἡ στέγη καταρρέει στὸν πρῶτο ὄροφο, οἱ παλιές τοιχογραφίες ποὺ κοσμοῦσαν τὰ δωμάτια, σύμφωνα μὲ πολλές μαρτυρίες παλαιῶν Ἀργείων, ἔχουν καλυφθεῖ μὲ στρώματα ἁσβέστη καὶ λαδομπογιᾶς, δωμάτια τοῦ ἰσογείου « φιλοξενούν » κουνελοστάσιο καὶ κοτέτσι, ἐνῶ ἄγριοι θάμνοι ἔχουν φυτρώσει στὴν ἐξωτερικὴ κλίμακα τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὸν Πολιτιστικὸ Ὅμιλο ἐγίναν διαβήματα γιὰ νὰ σωθεῖ καὶ νὰ διατηρηθεῖ τὸ κτίριο, χωρὶς νὰ φέρουν ἀποτέλεσμα μέχρι σήμερα¹³.

(4) Τὸ « σπίτι τοῦ **Μακρυγιάννη** », ὁδὸς Γούναρη, ἀκριβῶς ἀπέναντι στὸν Ἱ. γ. Ἰωάννη (εἰκ. 14).

Εἶναι, κατὰ τὴν τοπικὴ προφορικὴ παράδοση καὶ κατὰ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ ἱστοριοδίφῃ Τάσου Τσακόπουλου πρὸς τὸν ὑπογραφόμενο, τὸ σπίτι ὅπου κατοίκησε ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης, ὅταν ἔμενε στὸ Ἄργος, καὶ ὅπου ἔγραψε μέρος τῶν « Ἀπομνημονευμάτων » του. Στὰ τελευταῖα (βλ. π.χ., σ. 42, βιβλίου Β', τῆς ἐκδοσῆς ἀπὸ τὸν Γ. Βλαχογιάννη), ὁ ἴδιος δὲν

13. Πηγὲς γιὰ τὸ σπίτι τοῦ στρατηγοῦ Γκόρντον :

(α) T. A. Trant : « Narrative of a Journey through Greece in 1830 (Λονδὶνο 1830), σ. 62 - 63.

(β) Μικρὲς ἀγγελίες τοῦ Γ.Ν. Βάθη στὴν τοπικὴ ἐφημερίδα « Δαναὸς » τῶν 26-11-1896, 19-1-97, 26-1-97, 2-2-97 καὶ 15-7-1898 (οἱ ἀγγελίες αὐτὲς γίνονται μὲ σκοπὸ τὴν πώληση τοῦ σπιτιοῦ), καθὼς καὶ ἄλλες μικρὲς ἀγγελίες τοῦ ἴδιου, στὴν ἴδια ἐφημερίδα (φύλλα 140, 141, 142, 143 καὶ 146 τῶν 5 καὶ 25 Ἰουλίου, 15 Αὐγούστου, 9 Σεπτεμβρίου καὶ 23 Νοεμβρίου 1903 — ὅπου τὸ σπίτι προσφέρεται καὶ γιὰ ἐνοικίαση).

(γ) Σχόλιο στὴν ἐφημ. « Δαναὸς » τῆς 15-10-1898 (σ. 4).

(δ) Ἀγαμέμνων Φικιώτης : « Θωμᾶς Γόρδων » (ἄρθρο στὸ « Ἀργεῖακὸν Ἡμερολόγιον » τοῦ 1929 σ. 38 - 39).

(ε) Σημειώματα στὶς τοπικὲς ἐφημ. « Ἀργεῖακὰ Νέα » (16-6-1933) καὶ « Ἀσπὶς » (2-8-1936).

(στ) Τάκης Μαῦρος : « Τὸ σπίτι τοῦ Γκόρντον » (ἄρθρο στὴν τοπικὴ ἐφημ. « Ἀναγέννηση » τῆς 24-7-1978· τὸ ἄρθρο δὲν περιέχει νέα στοιχεῖα γιὰ τὸ κτίριο, ἀλλὰ μόνο βιογραφικὰ γιὰ τὸν Γκόρντον. Συντέλεσε, ὅμως, στὴν ἀναζωογόνηση τῆς τοπικῆς ἱστορικῆς μνήμης σχετικὰ μὲ τὸ κτίριο).

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Τράντ ἀναφέρει συγκεκριμένα, στὸ βιβλίο του, τὰ ἐξῆς : « τρία σπῖτια, ποὺ ἀνήκουν στὸν Πρόεδρο, στὸν κ. Ντῶκινς καὶ στὸν συνταγματάρχη Γκόρντον, ἦταν τὰ μόνα κατοικίσιμα μεγάλα ἰδιωτικὰ οἰκοδομήματα ». Δὲν εἶναι σαφὲς οὐτὲ ἀπὸ ἄλλες πηγὲς ποῖο

ἦταν τὸ « σπίτι τοῦ Προέδρου » (ἐνν. τοῦ Καποδίστρια). Μήπως ὁ Τράντ ἀναφέρεται στὸ μετέπειτα « Καλλέργειο »; Πάντως, καὶ στὴν τοπικὴ ἐφημερίδα « Δαναὸς » τῆς 1-7-1898 (φύλλο 66, σ. 2, ἄρθρο μὲ τίτλο « Δίκαια αἰτήματα » — κυριότερό τους, ἡ ἐπανεγκατάσταση στρατοῦ στοὺς Στρατῶνες Καποδίστρια — βρίσκουμε τὴ φράση « Ὁ Καποδίστριας ἐδῶ (ἐνν. στὸ Ἄργος) ἔκτισε τὸ ἀνάκτορόν του », χωρὶς καμιὰν ἄλλη ἰδιαίτερη ἐπεξήγηση.

(ζ) Γιὰ τὴν πρόσφατη ἱστορία τῆς οἰκίας Γκόρντον θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι, στὴν ἀποθήκη τῆς, δημιουργήθηκε τὸ 1925 (καὶ ἄγνωστο μέχρι τότε) χοροδιδασκαλεῖο (βλ. ἐφημ. « Παναργειακή », φ. 14, 26-4-1925). Τὸ κατὰ πολὺ σημαντικότερο, ὅμως, εἶναι ὅτι, τὴν ἀνοιξή τοῦ 1928 ἐπισκέφθηκε τὸ Ἄργος ὁ ἐγγονὸς τοῦ στρατηγοῦ Τσάρλς Γκόρντον, ὅποτε καὶ δόθηκε μεγάλη δημοσιότητα στὸν τοπικὸ τύπο γιὰ τὸ γεγονὸς, μὲ ἀναφορὰ ἱστορικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κτίριο, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ κυριότερο τὸ ἀποσποῦμε ἀπὸ ἄρθρο στὴν ἐφημ. « Παναργειακή » (φ. 79, 22-4-1928), μὲ τὸν τίτλο « Αἱ παραδόσεις περὶ Γόρδωνος » (« Θωμᾶς Γόρδων, ὅστις καὶ δώροφον μεγαλοπρεπῆ οἰκίαν ἔκτισεν ἐν τῇ συνοικίᾳ Ἀρβανιτιᾶ, δεσπόζουσαν ὅλων τῆς συνοικίας ταύτης οἰκιῶν, καὶ κτῆμα ἡγόρασε κείμενον ἀριστερεᾶ τῆς ἀγοῦσης εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Ἀκοβας ὁδοῦ, καὶ ἐφύτεψεν ἐλαιόδενδρα καὶ οἰκίαν ἐν αὐτῷ ἐξοχικὴν ἔκτισεν, σωζομένων μέχρι τοῦ 1910 τῶν ἐρειπίων αὐτῆς καὶ τοῦ δνόματος « Γόρδων » ἐν τε τῇ καλῶς διατηρουμένῃ οἰκίᾳ μέχρι σήμερον καὶ τῇ

Εικ. 22. 'Αρχοντικό Οικονόμου — άποψη από Δ. (δδός Δαναού).

δίνει την ακριβή θέση του σπιτιού του ή περιγραφή του. Συχνά γράφει όμως, πώς βρισκόταν κοντά στην εκκλησία του 'Αγιαννιού. Τò εικονιζόμενο σπίτι βρίσκεται, πάντως, ακριβώς απέναντι από την κύ-

θέσει ένθα ό έλαιών του ». « (. Παρ' αὐτῷ παρέμενε καί έπεριποιεῖτο αὐτὸν κυρία τις, ἥτις ἦτο γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα « κοκώνα », πρὸς ἣν έδωρήσατο κατὰ τὸν θάνατόν του τὰ δύο ταῦτα κτήματα, πολλὰ κοσμήματα γυναικεῖα μεγάλης αξίας, χρήματα καί ἅπασαν τὴν ἄλλην ένταῦθα κινητὴν περιουσίαν αὐτοῦ, ζήσασαν πολλὰ ἔτη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, παρ' ἣς ἠγόρασε τὴν οἰκίαν ὁ Γεωρ. Βάθης ἄντι δραχμῶν 4.500 ».

'Η τελευταία πληροφορία γιά τὸ τίμημα εἶναι ἴσως ἀνακριβής : βρήκαμε πρόσφατα τὸ συμβόλαιο ἀγορᾶς τῆς οἰκίας ἀπὸ τὸν Γ. Ν. Βάθη (ἐγινε στίς 10-7-1882) καί τὸ τίμημα πού ἀναγράφεται

για ἐξωτερικὴ πύλη τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ (ὁ ὁποῖος χτίστηκε τὸ 1829). 'Η στέγη του καί τὸ χαγιάτι καταρρέουν καί χρειάζεται ἄμεση λήψη μέτρων γιά τὴ διάσωσή του. 'Ο Πολιτιστικὸς 'Ομιλος 'Αρ-

στό συμβόλαιο εἶναι τῶν 3.000 δρχ. (εἰκονικὸ ;), ἐνῶς πωλητὲς ἐμφανίζονται μέλη τῆς οἰκογένειας Σωτ. 'Αντωνοπούλου.

Γιά τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Τσάρλς Γκόρντον καί ὅλα τὰ σχετικὰ πού ἀκολούθησαν (ἐπιστολές του πρὸς τὸν δήμαρχο 'Αργους κλπ.) βλ. « Παναργειακή », φ. 79/22-4-1928, φ. 93/11-11-1928, φ. 96/1-1-1929, καθὼς καί εἰδικὸ ἄρθρο της ἀφιερωμένο στὸν Γκόρντον στὸ φ. 101/24-3-1929.

'Επιβεβαίωση γιά τὸ ἔτος οἰκοδομήσεως τοῦ σπιτιοῦ βλ. καί στὰ 'Απομνημονεύματα τοῦ Ν. Σπηλιάδη (τόμος Δ' — Καποδίστριας — μέρος α', 'Αθήνα, 1970) σ. 218, σημ. 2 : « ὁ Γόρδων εἶχε ν οἰκοδομήσει οἶκον εἰς 'Αργος ἀπὸ τὸ 1829 ».

γους έκαμε (άκαρπα) διαβήματα και γι' αυτό το σπίτι.

(5) Τò σπίτι του Dawkins

Στό βιβλίο του (βλ. σημ. 13,α) ό Τράντ μνημονεύει σαφώς τό σπίτι του Ντῶκινς. Δυστυχώς δέν μπορέσαμε άκόμη νά τό έντοπίσουμε ή, έστω, νά έξακριβώσουμε από άλλη πηγή ποῦ άκριβώς είχε χτιστεῖ και ποιά ύπήρξε ή τύχη του.

(6) Άλλα άρχοντικά ιστορικῶν οίκογενειῶν τοῦ Άργους

Στά άρθρα του (βλ. σημ. 3), ό Τάσος Τσακόπουλος μνημονεύει και άλλα σπίτια, ποῦ άνήκαν σέ Ιστορικές οίκογένειες τοῦ Άργους. Άπό στοιχεῖα ποῦ έχουμε βρεῖ, ύποθέτουμε πώς θά πρέπει νά χτίστηκαν κατά τήν περίοδο αὐτή περίπου ή τήν ὀθωνική. Θεωροῦμε χρήσιμο νά άντιγράψουμε τά σχετικά άποσπάσματα τῶν άρθρων αὐτῶν.

(α) Σπίτια τῶν ἀδελφῶν Βώκου (εἰκ. 15) : « Αἱ οἰκίαι τῶν ἀδελφῶν Νικολάου, Δημητρίου και Κωνσταντίνου Βώκου, ἐξ ὧν και ή γειτονιά άκόμη και σήμεραν λέγεται τὰ Βωκέϊκα, κείμεναι ὀλίγον πρὸς Β. τῆς οἰκίας τοῦ στρατηγοῦ Τσώκρη, και πρὸς τήν συνοικίαν τῆς Άρβανιτιάς ή Λέπουρ (λέξη ἄλβανική ποῦ σημαίνει λαγός), μαχαλᾶς ἐπὶ Τουρκοκρατίας, [ὅστις] ἔλαβε τό ὄνομα ὡς πλησίον εἰς τοὺς πρόποδας τῆς Άσπίδος και τῆς Λαρίσης [εὑρισκόμενος], ὅπου κατ' ἀρχαιοτάτην παράδοσιν ὑπῆρχον λαγοί ». « Οἱ Βῶκοι (ἄγνωστος ή καταγωγή των), ἦσαν προύχοντες και μεγαλοκτημαῖαι τοῦ τόπου και ἰδιαιτέρως ὁ Κωνσταντῖνος, σύγγαμβρος τοῦ στρατηγοῦ Τσώκρη, διατελέσας και Δήμαρχος Άργους εἰς δύο περιόδους (1838 - 1841 και 1852 - 1855) ».

« Ἦδη ή οἰκία Κων. Βώκου άνήκει εἰς τὸν Βασίλειον Σμυρναῖον, ἔμπορον, και ή τοῦ Δημητρίου εἰς τὸν Δημήτριον Ξηναρόπουλον. Αἱ δύο αὐταὶ μόνον σώζονται σήμεραν » (ἄρθρο του τῆς 26-11-1939).

(β) Τò σπίτι τοῦ Γεωργίου Ράλλη : « Ἡ πρὸς ἄριστερά τῆς δένδροστοιχίας [σήμερα, ὁδὸς Δαναοῦ], ὀλίγα βήματα ἐκ τῆς πλατείας τοῦ Άγ. Πέτρου, οἰκία Γεωργίου Ράλλη (1804 - 1883). Οὗτος διωρίσθη γραμματεὺς τοῦ ἐν Άργεὶ ἀνεκκλήτου δικαστηρίου (1830), εἰτα εἰσαγγελεὺς παρὰ τῷ αὐτῷ δικαστηρίῳ και βραδύτερον παρὰ τῷ ἀνωτέρῳ δικαστηρίῳ Ναυπλίου. Ἦδη ή οἰκία αὐτή, ἡμιανώγειος με τέσσαρα σκαλιά, άνήκει εἰς τὸν Σπύρον Μαροῦτσον, ἐργολάβον δημοσίων ἔργων. Λέγεται ὅτι ἐν αὐτῇ ἐγεννήθη ὁ Δημήτριος Ράλλης (1844 - 1921), υἱὸς τοῦ Γεωργίου Ράλλη, διατελέσας βουλευτής, ὑπουργὸς και πρωθυπουργὸς και ὅτι τὸν ἐβάπτισε ὁ στρατηγὸς Τσώκρης, ὀνομάσας αὐτὸν Δημήτριον, διότι οὕτως ἐλέγετο και ὁ Τσώκρης » (ἄρθρο τῆς ἰδίας ἡμερομηνίας).

Στό σχέδιο πόλεως τοῦ ντὲ Μποροτσὺν φαίνεται καθαρά, στη θέση άκριβώς ποῦ αναφέρει ὁ Τάσος Τσακόπουλος, τό σπίτι τοῦ Γ. Α. Ράλλη (τό ὄνομά του αναγράφεται λανθασμένα με λατινικούς χαρακτήρες — Raty αντί Ralli). Άλλά και από ἔγγραφα ποῦ ανακαλύψαμε στὰ Γ.Α.Κ. /Γεν. Γραμματεία, άποδεικνύεται ὅτι ὁ Ράλλης ζήτησε και τοῦ παραχωρήθηκαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1830 δύο στρέμματα γῆς, ὅπου και ἔχτισε τό σπίτι του πρὶν ἀπὸ τό τέλος τοῦ 1830 (βλ. ἀναφορὰ τοῦ διοικητῆ Ναυπλίου, Άργους και Κάτω Ναχαγιὲ πρὸς τὸν Καποδίστρια με στοιχεῖα 1983 / 18 - 7 - 1830· ἔγγραφο τοῦ Γραμματέα τῆς Ἐπικρατείας Ν. Σπηλιάδη πρὸς τήν Ἐπιτροπή τῆς Οἰκονομίας, με στοιχεῖα Οἰκ. Φ. 372 / 21 - 7 - 1830· και ἔγγραφο ἀρ. 1362/

Είκ. 24. Κατάστημα Ήλίας Κωνσταντόπουλου —
ή κτητορική επιγραφή ανάμεσα στο δεύτερο και
τὸ τρίτο τόξο τῆς προσόψεως.

Είκ. 23. Κατάστημα Ήλίας Κωνσταντόπουλου —
ἄποψη ἀπὸ τὴν ὁδὸ Τσώκρη (ΝΑ.).

22 - 12 - 1830 τοῦ Τοποτηρητῆ Ἄργους Ν. Μαυρομμάτη πρὸς τὴ Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας).

Τὸ σπίτι τοῦ Γ. Α. Ράλλη ἔχει κατεδαφιστεῖ, ὅπως κατεδαφίστηκε πρόσφατα καὶ τὸ γειτονικὸ σπίτι τοῦ ἐκατόνταρχου Κων. Φαρμάκη (Farmaky, στὸ Σχέδιο πόλεως — βλ. τὰ ἔγγραφα ἀρ. 1663 / 18.3.1830 τοῦ Τοποτηρητῆ Ἄργους καὶ 472 / 22.3.1830 τοῦ Διοικητῆ Ναυπλίου κλπ. Στὰ Γ.Α.Κ. / φ. 235, ὅπου προσδιορίζεται ἡ ἀκριβὴς ἀξία τοῦ χώρου ποὺ ζητοῦσε ἀρχικὰ ὁ Κ. Φαρμάκης.

(γ) Τὸ σπίτι τοῦ **Σπυρίδωνος Τρικούπη** : « Ἡ ἀριστερὰ ἐκ τῆς πλατείας τοῦ Ἁγίου Πέτρου πρὸς τὴν δένδροστοιχίαν κειμένη διώροφος οἰκία Σπυρίδωνος Τρικούπη καὶ ἤδη οἰκία τῶν κληρονόμων Ν. Οἰκονόμου, ἐφέτου ».

Στὴ συνέχεια τοῦ ἄρθρου του, ὁ Τ. Τσακόπουλος δίνει στοιχεῖα ἀπὸ μία « περίεργον βιογραφικὴν σημείωσιν, ἣν εὑρομεν πρὸ ἐτῶν εἰς παλαιὰν Ἀργεῖαν ἐφημερίδα, ἣτις διαρρήδην διῖσταται μὲ ὅλας τὰς μέχρι σήμερον γραπτὰς ἱστορικὰς πηγὰς περὶ τοῦ τόπου, τοῦ χρόνου, τῆς γεννήσεως καὶ τοῦ ἀναδόχου τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρὸς τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, Χαριλάου Τρικούπη (1830 ἢ 1832 - 1896), υἱοῦ τοῦ Σπυρίδωνος Τρικούπη ». Σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση αὐτή, ὁ Χ. Τρικούπης γεννήθηκε καὶ βαφτίστηκε στὸ Ἄργος, τὸ 1830 : «... ἐν ᾧ μόλις εἶχε περατωθῇ ἡ οἰκοδομὴ τῆς ἐνταῦθα οἰκίας τοῦ Σπ. Τρικούπη, [οὗτος] κατῴκει ἐν τινι πενιχρῷ οἰκίσκῳ, ἐγεννήθη δ' ἐν αὐτῷ ὁ υἱὸς του Χαρίλαος. Ἄλλ' ἡ σαθρότης τοῦ οἰκίσκου ἠνώχλει τὴν λεχὼ μητέρα του καὶ ἐδέησε νὰ μεταφερθῇ μετὰ τοῦ νεογνοῦ εἰς τὴν μεγάλην ἐνταῦθα νεόδμητον οἰκίαν του... » «... Μετὰ τὴν βάπτισιν τοῦ υἱοῦ του ὁ Σπ. Τρικούπης ἀνήγειρεν εἰς τὸ ἀνατολικὸν βάθος

τοῦ κήπου τῆς οἰκίας του ναῖσκον τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους καὶ μέχρι σήμερον σωζόμενον. . . »¹⁴.

Ὁ ναὸς αὐτὸς σώζεται καὶ στίς μέρες μας καὶ ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἰδιοκτησίας τῶν ἀπογόνων Νικολάου Οἰκονόμου (βλ. παρακάτω, περίοδος Β', ἐνότητα 3). Στὸ σχέδιο πόλεως τοῦ 1831 ἔχουμε ἐντοπίσει τὴ θέση ὅπου ἐμφαίνεται σαφῶς θέση οἰκοδομήματος, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ ἀρχοντικὸ Οἰκονόμου. Σημαντικὸ, ἐπίσης, πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι, σὲ δύο ἄρθρα τῆς τοπικῆς ἐφημερίδας « Ἄργος » (σὲ φύλλο τοῦ Μαρτίου 1906 — ἀναδημόσίευση ἀπὸ τὰ « Χρονικὰ τοῦ Ἄργους », φ. 48, 6-3-1932 — καὶ στὸ φ. 238 τῆς 2-3-1915) ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ὁ Σπ. Τρικούπης εἶχε χτίσει σπίτι καὶ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Χαραλάμπους στὸ Ἄργος καὶ ὅτι τὸ σπίτι αὐτὸ ἀγοράστηκε ἀπὸ τὸν ἐφέτη Νικόλαο Ἑμμ. Οἰκονόμου. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι στὴν οἰκία Σπυρ. Τρικούπη ἐγιναν μετα-

14. Ἀπὸ πρόσφατη ἐρευνά μας διαπιστώσαμε ὅτι ὁ Τ. Τσακόπουλος εἶχε ἐπαναλάβει πληροφορίας, ποὺ πρῶτος ἔδωσε ὁ Δημ. Βαρδουνιώτης, σὲ ἄρθρο του στὴν ἐφημ. « Δαναὸς » (φ. 16/7-4-1896), μὲ τὸν τίτλο « Ὁ Χαρ. Τρικούπης Ἀργεῖος ». Ὁ Βαρδουνιώτης στηρίχτηκε στὴν προφορικὴ ἀφήγηση τοῦ ἀργεῖτη Ἑμμ. Σωτηρόπουλου, τὴν ὁποία διασταύρωσε καὶ ἐπιβεβαίωσε, ὅποτε καὶ δημοσίευσε σχετικὸ σημείωμα στὴν ἴδια ἐφημερίδα (φ. 19/28-4-1896, σελ. 2). Εἴχαμε τελειώσει τὴ συγγραφὴ αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου, ὅταν βρήκαμε συμβόλαιο τοῦ συμβολαιογράφου Πειραιᾶ, Ν. Βουτυρᾶ, ποὺ ἀφορᾷ τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὸν Νικ. Οἰκονόμου ὅλης τῆς ἰδιοκτησίας (καὶ τῆς οἰκίας) τοῦ Σπυρ. Τρικούπη στὸ Ἄργος, ἡ ὁποία, ὅπως ρητὰ ἀναφέρει τὸ συμβόλαιο, εἶχε περιέλθει στὴν οἰκογένεια Κυπαρίσση (πωλήτρια πρὸς τὸν Οἰκονόμου) μὲ συμβόλαιο τῆς 12 Μαΐου 1847.

Ἔτσι, ἐπιβεβαιώνονται ἀπόλυτα ὅλες οἱ πληροφορίες ποὺ παρατίθενται στὸ κείμενο.

τροπές, ἀφοῦ πρόχειρη σύγκριση τοῦ ἀρχοντικοῦ Οἰκονόμου πείθει ὅτι μορφολογικά ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸ ρυθμὸ πού κυριαρχοῦσε στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα.

Πολυάριθμα ἀνέκδοτα ἔγγραφα πού ἐντοπίσαμε στὰ Γ.Α.Κ. ἐπιβεβαιώνουν, ἐπίσης, ὅσα ἀναφέρουμε ἐδῶ — κι ὅσα, βέβαια, γράφτηκαν κατὰ καιροὺς στὸν τοπικὸ τύπο. Ὁ Σπυρ. Τρικούπης ζήτησε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1830 τέσσερα στρέμματα « ἐθνικοῦ τόπου » γιὰ τὸ σπίτι του (Γ.Α.Κ. Γεν. Γραμμ., φ. 244 α — ἔγγραφο τοῦ Διοικητῆ Ναυπλίου, Ἔργους καὶ κάτω Ναχαγιέ), πού τοῦ παραχωρήθηκαν μὲ τὸ ἀρ. 1792 διάταγμα τῆς Κυβερνήσεως (Γ.Α.Κ. Γεν. Γραμμ., φ. 246, ἔγγρ. ἀρ. 1925 / 14. 7.1830 τοῦ ἴδιου Διοικητῆ). Τότε, ὅμως, προέκυψαν ὁρισμένες διαφωνίες μὲ τὴ Δημογεροντία Ἔργους, οἱ ὁποῖες καὶ συνεχίστηκαν, παρ' ὅλο πού εἶχαν ἀρχίσει οἱ οἰκοδομικὲς ἐργασίες. Στὴ σύγκρουση ἤρθε νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ αἴτηση τοῦ Τρικούπη γιὰ παραχώρηση συμπληρωματικῆς ἐκτάσεως, πρᾶγμα πού προκάλεσε ὄχι μόνο τὴ διενέργεια πραγματογνωμοσύνης ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Λάμπρο Ζαβό (Γ.Α.Κ. Γεν. Γραμμ. φ. 250, ἔγγραφο ἀρ. 441 / 26 Αὐγούστου 1830 τοῦ τοποτηρητῆ Ἔργους καὶ συνημμένη ἀναφορὰ τοῦ Τρικούπη, ὅπου καὶ ἡ πληροφορία ὅτι τὰ σχέδια γιὰ τὸ σπίτι του εἶχε συντάξει ὁ ἀρχιτέκτονας Νικόλαος Ἰωάννου), ἀλλὰ καὶ προσωπικὴ ἐπίσκεψη τοῦ ἴδιου τοῦ Καποδίστρια (Γ.Α.Κ., Γεν. Γραμμ. φ. 250, ἔγγρ. Τοποτ. Ἔργους 471 / 29.8. 1830). Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ σπιτιοῦ περατώθηκε, τελικά, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1830 (Γ.Α.Κ. Γεν. Γραμμ. φ. 258, ἔγγρ. Τοποτ. Ἔργους 1362 / 22.12.1830 καὶ φ. 269 / ἔγγρ. τοῦ ἴδιου ἀρ. 2638 / 16.6. 1831, μὲ συνημμένη ἀναφορὰ τοῦ Τρικούπη).

(δ) Τὸ σπίτι τῆς ἱστορικῆς οἰκογένειας

Περρούκα (εἰκ. 1 - 2). Γιὰ τὴν οἰκογένεια αὐτὴ, τὴ σημαντικότερη ἴσως οἰκογένεια προεστών τοῦ προεπαναστατικοῦ (ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα) καὶ τοῦ μετεπαναστατικοῦ Ἔργους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Τ. Τσακόπουλου τοῦ 1950, πολὺ σημαντικὴ εἶναι σειρά ἁρθρῶν τοῦ Κ. Ὀλύμπιου (στὴν ἐφημ. « Τελέσιλλα », τῶν 4, 11 καὶ 18 Μαΐου 1930, μὲ πλῆθος ἄγνωστα, μέχρι τότε, στοιχεῖα, ἀλλὰ χωρὶς ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στὸ σπίτι τῆς οἰκογένειας —πολλὰ στοιχεῖα τους ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ τὸ παράρτημα τοῦ ἔργου τοῦ Δ. Βαρδουνιώτη, « Ἡ καταστροφὴ τοῦ Δράμαλη » (1913).

Σὲ χειρόγραφη, διςέλιδη καὶ ἀνέκδοτη, ὅμως, ἐπισημείωσις τοῦ Τ. Τσακόπουλου στὸ ἀντιγραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Βαρδουνιώτη βούλευμα γιὰ τὴν ὑπόθεσις τῆς δολοφονίας τοῦ Δημητρίου Περρούκα (1851), ὑπάρχει καὶ ἡ ἐξῆς παράγραφος : « Ἡ ἱστορικὴ καὶ ἑνδοξος οἰκία Περρούκα, ἐν ἣ ἔλαβε χώραν ἡ στυγερά καὶ ἀποτρόπαιος δολοφονία τοῦ Δημητρίου Περρούκα, ἀνήκει ἤδη εἰς τὸν ἔμπορον τῆς πόλεώς μας Τρύφωνα Καρυώτην — ὁδὸς Λ. Λαμπρινίδου ἀριθ. 7 ».

» Ἐν αὐτῇ σώζεται καὶ διατηρεῖται ἐν ἀρίστη καταστάσει τὸ δωμάτιον ἐν ᾧ ἐδολοφονήθη ἀγρίως τὰς 12 - 13 Νοεμβρίου 1851 ὁ μέγας Ἀργεῖος Δημήτριος Περρούκας » (ἐπισημείωσις μὲ ἡμερομηνία 2-9-1953).

Ὁ Τρ. Καρυώτης ἀγόρασε τὸ σπίτι τὸ 1938, ἐνῶ διαδοχικὲς ἀγοραπωλησίες του εἶχαν γίνει τὸ 1914, τὸ 1907 καὶ τὸ 1893, ὅποτε πωλήθηκε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Ζαῖμη — ἀργίτικο κλάδο τῶν Ζαῖμηδων τῆς Ἀχαΐας, ὁ ὁποῖος εἶχε δημιουργηθεῖ ἀπὸ γάμο τοῦ Δημητράκη Ζαῖμη μὲ κόρη τῆς οἰκογένειας Περρούκα.

(ε) Στὸ ἴδιο, τέλος, ἄρθρο τοῦ ὁ Τ. Τσακόπουλος μνημονεύει τὰ σπίτια τοῦ γιτροῦ **Δημητράκη Κάββα** (« μεγάλη καὶ

Εικ. 25. Οικία Κούρου — άποψη από ΒΑ. (πλατεία Στρατώνων Καποδίστρια).

αὐτὴ οἰκογένεια τοῦ Ἄργους, οὗτινος ἡ οἰκία ἦτο τὸ παλαιὸν Ἐπαρχεῖον, τοῦ ὁποῖου ἤδη οὔτε ἵχνος κἂν φαίνεται») καὶ τῆς οἰκογένειας **Βλάσση** (εἰκ. 3). Τὸ σπίτι αὐτὸ φαίνεται νὰ ἔχει ὑποστεί κάποιες μεταβολές καὶ προσθήκες καὶ βρίσκεται στὴν ὁμώνυμη ὁδὸ Βλάσση (πλατεία Βλάσση). Στὸ ἰσόγειό της λειτουργεῖ σήμερα οἰκιακὴ βιοτεχνία κιλιμιῶν, ἐνῶ ἡ ὅλη οἰκοδομὴ εἶναι ἰδιοκτησία Ρούσσου (μὲ τὸ ὄνομά του εἶναι σήμερα γνωστὸ τὸ σπίτι). Ἀπὸ ἄλλο ἄρθρο τοῦ Τ. Τσακόπουλου (στὴν «Ἀγροτικὴ Ἀργολίδα» τῆς 6-7-1930) πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ Χρῆστος Βλάσσης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος μετεπαναστατικὸς δήμαρχος τοῦ Ἀρ-

γους (1835 - 1838). «Ἡ οἰκογένεια Βλάσσιδων», γράφει ὁ Τ. Τ., «μετώκησε ἐν Ἄργει πρὸ τοῦ 1770, ἐκ τῆς παρὰ τὴν Σπάρτην ἀκμασάσης ἄλλοτε καὶ νῦν ἐρήμου κωμοπόλεως Κοτίτσας. Ἀνεδείχθησαν, ὅμως, ἐν Ἄργει πλουσιώτατοι, δυνατοὶ καὶ διάσημοι προὔχοντες». Στὴν τριετία 1855 - 1858 ἐκλέγεται δήμαρχος στὸ Ἄργος ὁ ἀδελφὸς τοῦ Χρήστου, Ἰωάννης Βλάσσης, «περίφημος ἱατρός, σπουδάσας ἐν Παταβίῳ τῆς Ἰταλίας, μέλος τῆς ἐν Ναυπλίῳ Φιλανθρωπικῆς Ἑταιρίας τοῦ 1825 καὶ βουλευτῆς τῶ 1844, 1859 καὶ 1861».

Τόσο ἡ οἰκογένεια Περρούκα, ὅπως καὶ ἡ οἰκογένεια Βλάσση δὲν δημιουργοῦν μακρὰ παράδοση καί, πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ

Εικ. 26. Οίκια Γραμματικού — άποψη από Α.
(πλατεία Στρατώνων Καποδίστρια).

19ου αιώνα, σβήνουν όριστικά από τη δη-
μόσια ζωή της πόλης και του νομού.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ 1880 - 1914

ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΚΤΙΡΙΑ

(1) Τό **Δημαρχείο** Άργους με τά παρακεί-
μενα οϊκήματα (εϊκ. 16) και ή **δημοτική**
νεοκλασική **Άγορά** (εϊκ. 17-19). Βρί-
σκονται στο κέντρο της πόλης και στην
πλατεία των Στρατώνων Καποδίστρια.

Τόσο τό κτίριο του Δήμαρχείου Άρ-
γους στη σημερινή μορφή του, μαζί με τά
παρακείμενα οϊκήματα, όσο και τό θαυμά-
σιο κτίριο της νεοκλασικής Άγοράς, δια-
μορφώνονται τά πρώτα και χτίζεται τό δεύ-

τερο τό έτος 1889, με πρωτοβουλία του
τότε δημάρχου, του γιατρού Σπήλιου Καλ-
μούχου. Ή θητεία του Καλμούχου (δια-
δοχικά δήμαρχου στις περιόδους 1874 -
1879, 1883 - 1891 και 1893 - 1899) όχι μό-
νο συμπίπτει, αλλά και συνδέεται στενά
με την περίοδο κατά την όποία δημιουρ-
γείται ή πρώτη σοβαρή τάση για άστική
συγκρότηση του Άργους. Στο μακρό χρό-
νο της δημαρχίας του γίνονται βασικά έρ-
γα ύποδομής στην πόλη, ενώ στά τότε δη-
μοτικά συμβούλια εκλέγονται για πρώτη
φορά ύποψήφιοι, όπως ό δικηγόρος, δημο-
σιογράφος και συντάκτης των πρώτων άρ-
χειακών έφημερίδων Δημ. Βαρδουνιώτης,
πού θα άναδειχθεί σε σημαντικό ιστορικό

Είκ. 27. Οικία οικογένειας Τζωροβίλη — άποψη από ΒΔ. (πλατεία Στρατώνων Καποδίστρια).

της νεώτερης ιστορίας του Άργους. Είναι ή εποχή όπου νέες κοινωνικές δυνάμεις ανεβαίνουν στο προσκήνιο και παραμερίζονται πλέον οί παλιοί προεστοί.

Συγκρίνοντας τη σημερινή κατάσταση των κτιρίων με εκείνη που παρουσιάζεται σε φωτογραφίες των αρχών του 20ου αιώνα, διαπιστώνουμε πως δεν υπάρχουν παρά πολύ δευτερεύουσες αλλαγές. Η μόνη σημαντική στο κτίριο της Άγοράς είναι ή κατάργηση του παλιού πηγαδιού που βρισκόταν στο κέντρο του έσωτερικού διαδρόμου, κατάργηση που έγινε, άλλωστε, μόλις πριν από μερικά χρόνια. Τα κτίρια διατήρησαν, λοιπόν, την αρχική μορφή τους, αλλά και συνέχισαν να υπηρετούν τον αρχικό προορισμό τους. Θα πρέπει, μόνο, να διασώσουμε για την Ιστορία το γεγονός ότι, στο ισόγειο του έμπρός και άριστερά από το Δημαρχείο κτιρίου (βλ. εικ. 11), λειτούργησε ένα από τα πρώτα τυπογραφεία του Άργους, του Ανάργυρου Τημελῆ, που υπῆρξε και το πιο μακρόβιο, ενώ ο προθάλαμός του ήταν για

χρόνια το « στέκι » των ντόπιων διανοομένων.

Αν σημειώθηκε κάποια « εξέλιξη » — ή, μάλλον, κινδύνευσε να σημειωθεί — τουτο έγινε στίς μέρες μας και θα την αναφέρουμε με συντομία, έπειδή είναι πολύ ένδεικτική της αλλαγής νοοτροπίας που σημειώθηκε πρόσφατα σε όλο τον έλλαδικό χώρο.

Κατά την περίοδο 1967 - 1974 έκδηλώνονται οί πρώτες προθέσεις για την κατεδάφιση τόσο του κτιρίου του Δημαρχείου, όσο και εκείνου της νεοκλασικής Άγοράς. Συγκεκριμένα ο δήμαρχος της εποχής Θ. Πολυχρονόπουλος προωθεί σχέδια για την ίδρυση « Διοικητηρίου » και σάν χώρο για την άνεγερσή του προτείνει αρχικά το χώρο του Δημαρχείου και των παρακειμένων κτιρίων (βλ. έφημ. « Άσπις » της 21-9-1969, σ. 3). Και ναί μὲν ή « Ιδέα » του δεν υλοποιείται, ή πρόταση όμως του « Διοικητηρίου » παραμένει και κατευθύνεται, κατόπιν, προς το χώρο της νεοκλασικής Άγοράς. Τελικά, με την αντίδραση

πὸν σημειώθηκε τότε καὶ μὲ τὶς ἄοκνες ἐνέργειες τῆς ζωγράφου Ντ. Ἀντωνάκου, ὅχι μόνον δὲν βρίσκει πεδίο ἐφαρμογῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ κτίριο κηρύσσεται διατηρητέο μνημεῖο τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1974. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ « ἰδέα » τοῦ « Διοικητηρίου » ἵπταται καὶ πάλι σὰν ἀπειλὴ καὶ τὸ 1977 κατευθύνεται πρὸς τὸ χῶρο τῶν **Στρατώνων Καποδίστρια** (οἱ ὅποιοι κηρύσσονται διατηρητέοι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1978). Ἐπειτα ἀπὸ αὐτό, ἀγνοοῦμε ποιά

θὰ εἶναι ἡ προσεχὴς κατεύθυνσή της πρὸς χῶρους ἱστορικῶν κτιρίων τῆς πόλης.

(2) Οἰκία οἰκογένειας **Καλλιάρχη**, ὁδὸς Δαναοῦ 55 (εἰκ. 20, 21).

Πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο νεοκλασικὸ ἀρχοντικὸ πὺλχρονιστὸν στὸ Ἄργος (ἀσφαλῶς τῆς ἰδίας ἐποχῆς μὲ τὸ γειτονικὸ ἀρχοντικὸ τῆς οἰκογένειας Οἰκονόμου). Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ πὺλ

Εἰκ. 28. Οἰκία οἰκογένειας Ζωγράφου, σὲ φωτογραφία πὺλ τράβηξε ἡ Ἑλλῆ Παπαδημητρίου τὸ 1932 - 3.

Εικ. 29. 'Αρχοντικό 'Ηλία Κωνσταντόπουλου — ή πρόσοψη του κτιρίου από την οδό Δαναού (ΝΔ).

βρίσκεται στο υπέρθυρο της εισόδου του κτιρίου, οικόδομήθηκε το 1899 από τον δικηγόρο Κ. Καλλιάρχη. Σήμερα ανήκει στην οικογένεια Ξηνταρόπουλου και διατηρείται μικρό τμήμα από τον αρχικό κήπο της, όσο δεν οικοπεδοποιήθηκε.

(3) 'Αρχοντικό οικογένειας **Οικονόμου**, οδός Δαναού 33 (εϊκ. 22).

Μορφολογικά παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με το αρχοντικό Καλλιάρχη και έχει διατηρηθεί αρκετά μεγάλο μέρος από τον κήπο και τον οπωρώνα του, καθώς και ο ναΐσκος του 'Αγ. Χαράλάμπους Α. του σπιτιού. Είναι από τα σπάνια, πλέον, παλιά αρχοντικά του Άργους με ιδιοκτήτες κατευθείαν απογόνους των αρχικών.

(4) Παλιό μαγαζί 'Ηλ. Κωνσταντόπουλου, οδός Τσώκη 58, απέναντι από την ΒΔ. γωνία της νεοκλασικής 'Αγοράς (εϊκ. 23-24).

Είναι γνωστό το έτος κατασκευής του κτιρίου, από την κτητορική επιγραφή στο έσωτερικό ενός ανάγλυφου στεφανιού (1896). Κτισμένο ολόκληρο με πέτρα, αποτελεί το ωραιότερο κτίριο «επαγγελματικής στέγης» του 19ου αιώνα και βρίσκεται στο δρόμο με τα περισσότερα νεοκλασικά οικόδομήματα του Άργους.

(5) Τα **τρία νεοκλασικά σπίτια** που απομένουν στην πλατεία των Στρατώνων Καποδίστρια.

Πρόκειται για τα σπίτια της οικογένειας

Εικ. 30. 'Αρχοντικό 'Ηλία Κωνσταντόπουλου —
 άποψη τής εξωτερικῆς καὶ τής ἐσωτερικῆς εἰσό-
 δου τοῦ κτιρίου (ἀπὸ τὴν ὁδὸ Δαναοῦ — Δ.).

Κούρου (ε ἰ κ. 25), τῆς οἰκογένειας σή-
 μερα Γραμματικοῦ (ε ἰ κ. 26) καὶ τῆς οἰ-

κογένειας Τζωροβίλη (σήμερα ἰδιοκτη-
 σίας Β. Μαρίνου, ε ἰ κ. 27). Στὸ ἰσό-

Είκ. 31. Πλατεία Ἁγ. Πέτρου : ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά: (α) ἡ πρώτη πολυκατοικία τοῦ Ἁργούς, στὴ θέση τοῦ ἱστορικοῦ «Γυαλι-καφενέ»· (β) τὸ καφενεῖο «τοῦ Θηβαίου»· (γ) τὸ ἀρχοντικὸ Μυστακόπουλου· (δ) τὸ ξενοδοχεῖο-εστιατόριο ἀδελφῶν Σαγκανᾶ· (ε) τὸ ξενοδοχεῖο «Μυκῆναι» (χτίστηκε πρόσφατα σὲ ἀκάλυπτο χώρο).

γειο καὶ τὸ ὑπόγειο τοῦ πρώτου ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ καλαθάρικα τοῦ Ἁργούς, ὅπου διατηρεῖται — ἀλλὰ μὲ τάση νὰ ἐκλείψει, τουλάχιστο στὴ σημερινή μορφή της — ἡ σχετικὴ παραδοσιακὴ χειροτεχνία. Ὁ ἀκριβὴς χρόνος οἰκοδόμησης τῶν σπιτιῶν δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθεῖ.

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι, ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴν οἰκία Γραμματικοῦ, βρισκόταν μέχρι πρόσφατα τὸ περίφημο ἀρχοντικὸ τῆς ἱστορικῆς οἰκογένειας τοῦ Ἁργούς **Ζωγράφου** (εἰκ. 28) μὲ τὴν πο-

λὺ ἰδιότυπη ἀρχιτεκτονικὴ του¹⁵. Ὅπως καὶ ἄλλα νεοκλασικὰ τῆς πλατείας τῶν Στρατώνων, κατεδαφίστηκε πρόσφατα, δίχως νὰ ἐπιβληθεῖ τουλάχιστον ἡ ὑποχρέωση νὰ ἐναρμονίζονται τὰ νέα οἰκοδομήματα στὴν

15. Ἀπὸ εἰδήσεις πού εἶχαν δημοσιευτεῖ στὴν ἐφημ. « Δαναὸς » (φ. 9/18-2-1896, σελ. 4 καὶ φ. 26/16-6-1896, σελ. 3) συμπεραίνουμε ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἀρχοντικοῦ εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔγινε γνωστὸ ἀπὸ συμπληρωματικὴ ἐρευνά μας, πού ὀλοκληρώθηκε σχεδὸν μὸλις πρὶν δοθεῖ στὸ τυπογραφεῖο ἡ μελέτη αὐτή.

Είκ. 32. Μέρος της πλατείας τοῦ Ἀγ. Πέτρου, ἀπὸ ταχυδρομικὸ δελτάριο τοῦ 1955(:). Στὸ κέντρο φαίνεται τὸ ἀρχοντικὸ Μυστακόπουλου, τὸ καφενεῖο « τοῦ Θηβαίου » καὶ ὁ « Γυαλί-καφενές ». Στὸ δεξιὸ μέρος τῆς φωτογραφίας τὸ οἶκημα ὅπου τότε τὸ ξενοδοχεῖο « Βύρων » (δεῦτερο ἀπὸ δεξιὰ· πρῶτο ἀπὸ δεξιὰ τὸ σπίτι τῆς ἱστορικῆς οἰκογένειας Ρούσσου, πού κατεδαφίστηκε πρόσφατα).

ἀρχιτεκτονική τους, μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς νεοκλασικῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν Στρατῶνων ἢ, ἔστω, νὰ μὴν ἀποτελοῦν κραυγαλέα οἰκοδομικὴ παραφωνία μ' αὐτόν.

(6) Τὸ ἀρχοντικὸ **Ἡλία Κωνσταντόπουλου**, ὁδὸς Δαναοῦ (εἰ κ. 29 - 30).

Χτίστηκε τὸ 1912, σὲ σχέδια Τσίλλερ, γιὰ τὸν Ἀργεῖτη μεγαλέμπορο Ἡλία Κωνσταντόπουλο (ἰδιοκτῆτες τοῦ ὁ Γεώργ. Κωνσταντόπουλος-« Δωρικός », καὶ οἱ ἀδελφοί του), ὁ ὁποῖος διατηροῦσε εἰσαγωγικὸ-ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Ρωσία. Στὸ

σπίτι ἔζησε τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς της ἡ Κατίνα Παξινοῦ, στενὴ συγγενὴς τῆς οἰκογένειας (γενν. στὸ Ἄργος). Κατὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμον χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν γερμανικὸ στρατὸ γιὰ τὰ γραφεῖα τῆς « Κομμαντατούρ ». Μετὰ τὸν πόλεμο, στὴν ἀρχὴ στέγασε τὸ νοσοκομεῖο Ἄργους καί, κατόπιν, τὸ Γυμνάσιο Θηλέων. Σήμερα, μετὰ ἀπὸ συμφωνία μὲ τοὺς ἰδιοκτῆτες καὶ μὲ σκοπὸ νὰ συντηρηθεῖ στοιχειωδῶς τὸ ἰσόγειο τοῦ κτιρίου (ὅπου πολλοὶ τοῖχοι εἶναι καλυμμένοι ἀπὸ ἐξαιρετικὲς διακοσμῆσεις, ἔργο Ἱταλῶν καλλιτε-

Εικ. 33. Μέρος της πλατείας του Άγ. Πέτρου, από ταχυδρομικό δελτάριο του 1960 - 65. Στο κέντρο ή πρώτη πολυκατοικία του Άργους και δεξιά τὸ ξενοδοχείο « Βύρων ».

χνών που είχαν κληθεί ειδικά γι' αυτό το σκοπό μετά την οικοδόμησή του), ὁ Πολιτιστικὸς Ὁμιλος τὸ χρησιμοποιεῖ σὰν χώρο γιὰ τὶς ἐκδηλώσεις του. Στὶς μέρες μας, ἡ στέγη ἔχει μερικὰ καταστραφεῖ, ἐνῶ κατὰ τὰ τελευταῖα τρία χρόνια οἱ ἰδιοκτήτες βρίσκονται σὲ περίπλοκες σχέσεις μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, θέλοντας νὰ «ἀπαλλαγοῦν» ἐπωφελῶς ἀπὸ τὸ κτίριο, ἔστω καὶ μὲ κατεδάφισή του. Ἡ ὅλη ὑπόθεση βρίσκεται αὐτὴ τῇ στιγμῇ στὸ πιὸ κρίσιμο, γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἀρχοντικοῦ, σημεῖο.

Μὲ τὸ ἀρχοντικὸ **Οἰκονόμου** καὶ μὲ τὴν οἰκία **Καλλιάρχη**, πού βρίσκονται στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς ὁδοῦ Δαναοῦ (ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ μοναδική, πλέον, δένδροστοιχία τῆς πόλης) σχηματίζουν ἓνα ἁρμονικὸ νεοκλασικοῦ τύπου σύνολο.

(7) **Τρία ἀπὸ τὰ τελευταῖα νεοκλασικὰ οἰκήματα τῆς κεντρικῆς πλατείας τοῦ Ἀργους** (εἰκ. 31 - 33).

Πρόκειται γιὰ τὸ ἱστορικὸ καφενεῖο « τοῦ Θηβαίου » (σήμερα. . . « Πικαντίλ-λυ », μετὰ ἀπὸ « ριζικὲς ἀνακαινίσεις » τοῦ ἐνοικιαστή του στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου, πὺ σαφῶς τὸ ὑποβάθμισαν), γιὰ τὸ **ἀρχοντικὸ τῆς οἰκογένειας Μυστακοπούλου** (σήμερα ἰδιοκτησίας Γραμματικοῦ) καὶ γιὰ τὸ **ἐστιατόριο τῶν ἀδελφῶν Σαγκανᾶ**.

Τὸ καφενεῖο **Θηβαίου** ὑπῆρξε ὅ,τι καὶ τὸ καφενεῖο **Ζαχαράτου** στὴν Ἀθήνα καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα ν' ἀποτελεῖ τὸν κύριον ὡρο συναθροίσεως πολλῶν παλαιῶν Ἀργείων, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων ταβλιστῶν, νέων κυρίως. Ἡ αἴθουσά του χρη-

Εἰκ. 34. Τὸ κτίριο στοὺς ἐμπορικοὺς δρόμους Ἑρμοῦ καὶ Παναγῆ Τσαλδάρη, με δύο ἀπὸ τὰ πῆλινα ἀγάλματά του στὴν πρόσοψή του τῆς ὁδοῦ Ἑρμοῦ.

σιμοποιήθηκε συχνά, ἰδίως κατὰ τὴν προπολεμικὴ περίοδο, σὰν χώρος καλλιτεχνικῶν συναντήσεων καὶ ἐκδηλώσεων καὶ ὑπῆρξε ἡ κυριότερη αἴθουσα χοροῦ τοῦ Ἑργου.

Τὸ συνεχόμενο ἀρχοντικὸ Μυστακόπουλου ἐθεωρεῖτο τῆς ἰδίας ἐποχῆς, σύμφωνα με πρόσφατα ὅμως στοιχεῖα ἐμφανίζεται κατὰ μερικὰ χρόνια παλαιότερο. Εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα νεοκλασικὰ πὺ χτίστηκαν στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ Ἁγ. Πέτρου, ἴσως καὶ τὸ παλαιότερο.

Τὸ ἐστιατόριο ἀδελφῶν Σαγκανᾶ, στὸν πρῶτο ὄροφο τοῦ ὁποίου στεγαζόταν μέχρι πρόσφατα ξενοδοχεῖο, πὺ ἦταν καὶ τὸ πρῶτο « σύγχρονο » ξενοδοχεῖο στὸ Ἑργος, εἶναι συνεχόμενο (πρὸς Ν.) με τὸ ἀρχοντικὸ Μυστακόπουλου. Ἀπὸ διαφήμιση, πὺ καταχωρήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ

τὸ 1903 στὴν ἐφημ. « Δαναός », χαρακτηρίζεται σὰν « νεοσύστατον » (βλ. φ. 127 τῆς 5-1-1903, σελ. 4) καὶ ὑποθέτουμε πὺς θὰ πρέπει νὰ χτίστηκε τὸ 1902, ἀπὸ τὸν πρῶτο ἰδιοκτήτη καὶ διεύθυντή του Ν. Σαγκανᾶ. Διατήρησε πάντα τὴν ἀρχικὴ ὀνομασία του (« Ξενοδοχεῖον τῶν ξένων ») καὶ εἶναι τὸ ἱστορικότερο ξενοδοχεῖο τῆς πόλης.

Τὰ τρία κτίρια, « δένοντας » ἀρμονικὰ μεταξύ τους, ἀποτελοῦν πλέον καὶ τὴ μόνη πλευρὰ τῆς πλατείας τοῦ Ἁγ. Πέτρου (με ἐξαίρεση τὴν ἀνατολική — Δημαρχεῖο καὶ παρακείμενα οἰκήματα) σὲ παραδοσιακὸ ἀρχιτεκτονικὸ ὕφος. Στὶς ἄλλες δύο (Β. καὶ Ν.) τὰ παραδοσιακὰ κτίρια — με ἐξαίρεση μόνον ἓνα — ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἄκομψα τιμεντένια σύγχρονα « κουτιά ».

Εικ. 35. Οικία Θ. Μπόμπου — άποψη από την όδο Βασ. Σοφίας (ΒΔ.).

Εικ. 36. Οικία Μπόμπου — τὸ πίσω μέρος με τὸν κήπο (Ν.).

Εικ. 37. Οικία Μαρίκου — άποψη από την οδό Βασ. Σοφίας (ΒΑ).

Πρὸς Β. τοῦ καφενείου Θηβαίου, καὶ ἄμεσα συνεχόμενο με αὐτό, ὑπῆρχε τὸ ἱστορικὸ καφεενεδάκι «Γυαλὶ Καφενές», γιὰ τὸ ὁποῖο ἄρκετὰ εἶχαν γραφεῖ ἀπὸ Ἀργεῖτες καὶ ξένους. Φωτογραφία του ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μουσείου Μπενάκη (τραβήχτηκε τὸ 1950 ἀπὸ τὸν Παπαχατζιτζιδάκη). Ὁ «Γυαλὶ Καφενές» κατεδαφίστηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1958, γιὰ νὰ δώσῃ τὴ θέση του σ' ἓνα «ῥαῖον μοντέρνο οἰκοδόμημα» (σύμφωνα με σχόλιο τοπικῆς ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς), πὺ εἶναι ἡ πρώτη καὶ πολὺ «χαρακτηριστικὴ» πολυκατοικία τοῦ Ἀργούς.

ΒΑ. τοῦ καφενείου Θηβαίου, καὶ πάνω στὴν πλατεία τοῦ Ἀγ. Πέτρου, ὑπάρχει

ἀκόμη ἓνα νεοκλασικὸ οἶκημα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, πὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία οἰκοδομήματα πὺ ἀναφέραμε, ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ δείγμα τῆς νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Ἀργούς στὴν καλύτερη μορφή της. Ξενοδοχεῖο παλιὰ καὶ αὐτὸ (τὸ ξενοδοχεῖο «Ἀγαμέμνων» πὺ ἀργότερα ὀνομάστηκε «Βύρων» ἀπὸ τὸν νέο ἰδιοκτήτη του— εἰκ. 32 - 33), σῆμερα στεγάζει τὰ γραφεῖα τῆς «Νέας Δημοκρατίας» στὴν πόλη καὶ βρίσκεται μεταξὺ τῶν ὁδῶν Ἑρμοῦ καὶ Ἑλ. Βενιζέλου, ὅπου καὶ τὰ παλαιὰ «ἐμπορικὰ» τοῦ Ἀργούς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὀρισμένα διατηροῦν τὸ νεοκλασικὸ ρυθμὸ τους (ἰδιαίτερα τὸ προτελευταῖο πρὸς τὴν πλατεία τοῦ «Σιταροπάζαρου», με τέσσε-

Εικ. 38. Τὰ «Σπιτάλια»· άποψη από Δ.

ρα πήλινα άγάλματα στις γωνίες της όροφής του — βλ. ε ι κ. 34).

(8) Οίκια **Θ. Μπόμπου**, όδός Βασιλίσσης Σοφίας (ε ι κ. 35 και 36).

Είαι ένα από τὰ πλέον ιδιότυπα σπίτια νεοκλασικής άρχιτεκτονικής του Άργους, με ιδιαίτερα αξιόλογη τήν εξωτερική πόρτα και τή « μετόπη » του. Πολύ κοντά του, στον ίδιο δρόμο, βρίσκεται τὸ νεοκλασικὸ άρχοντικὸ **Κατσιούλα** (ιδιοκτησίας Μαρίκου), γιὰ τὸ όποιο ἡ Άρχαιολογική Ύπηρεσία Ναυπλίου εἶχε φροντίσει (1977) νὰ δοθεῖ οἰκονομική ενίσχυση, ὥστε νὰ ἀποκατασταθεῖ στήν άρχική μορφή του· ἦταν καί ἡ πρώτη φορά πού ἰδιοκτήτης νεοκλασικοῦ σπιτιοῦ στο Ἰ Άργος δεχόταν νὰ τὸ διατηρήσει με τὸν ὄρο νὰ ἐπιδοτη-

θεῖ γιὰ τις ἀναγκαῖες ἐπισκευές, οἱ ὁποῖες θὰ γίνονταν σύμφωνα με σχέδια τοῦ άρχιτέκτονα τῆς Άρχαιολογικής Ύπηρεσίας Ἡ περίπτωση, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἓνα καλὸ « προηγούμενο » καί γιὰ ἄλλους ἰδιοκτήτες, ἔχει « ἐμπλακεῖ » καί οἱ ἐπισκευές δὲν άρχισαν ἀκόμη (βλ. ε ι κ. 37).

(9) Τὰ « **Σπιτάλια** » (πλατεῖα Ἁγ. Αἰκατερίνης) εἶναι οἶκημα τῆς ἴδιας περιόδου, τὸ ὁποῖο ἐντοπίσαμε πρόσφατα (ε ι κ. 38 - 40).

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Τὸ τόσο παραμελημένο Ἰ Άργος κρύβει ἀπαραμίλλα δείγματα παραδοσιακής άρχιτεκτονικής πού, σὲ πολλές περιπτώσεις, μποροῦν ν' ἀποτελέσουν με τὸν περιβάλλ-

Εικ. 39. Τὰ «Σπιτάλια»· ἄποψη ἀπὸ ΝΔ.

Εικ. 40. Τὰ «Σπιτάλια»· ἄποψη ἀπὸ Ν.

λοντα χώρο, και όσο είναι ακόμα καιρός, ισάριθμους πόλους διατήρησης της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, για μια σύγχρονη χρήση και λειτουργία. Τοῦτο δὲν ἐπιβάλλεται μόνον ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ ἐπείγουσα ἀνάγκη νὰ διασωθεῖ τὸ ὕλικὸ ὑπόβαθρο τῆς ἱστορικῆς μνήμης μας σὲ τοπικὸ καὶ ἐθνικὸ ἐπίπεδο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἐπιταγὲς μιᾶς σύγχρονης, πλέον, ἀντίληψης γιὰ τὴν ἀνάπτυξη. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίληψη αὐτή, ἡ Ἀργολίδα θὰ πρέπει πιά νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἓνα ἐνιαῖο πολιτιστικὸ σύνολο, μὲ ἀποτέλεσμα καὶ λογικὴ συνέπεια ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Ἐπίδαυρο, νὰ χρειάζεται νὰ δημιουργηθοῦν καὶ ἄλλα κέντρα προβολῆς τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης ἱστορίας μας, δεδομένου μάλιστα ὅτι ὑπάρχει ἤδη σὲ αὐτὰ πολυσήμαντη ὑποδομή.

Μὲ τὴν ὑλοποίηση τῆς ἰδέας αὐτῆς, εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ πολιτιστικὴ ἀναζωογόνηση, νὰ πάρει σωστότερη κατεύθυνση ἢ ὑπάρχουσα οἰκονομι-

κὴ δραστηριότητα καὶ νὰ καταμεριστεῖ πιο ὁμαλὰ τὸ σύγχρονο τουριστικὸ ρεῦμα.

Δυστυχῶς, καμιά προσοχὴ δὲν δόθηκε μέχρι σήμερα στὰ νεώτερα μνημεῖα τοῦ Ἀργους. Δὲν ξέρομε, ἄλλωστε, κατὰ πόσον ἡ κερδισμένη μάχη γιὰ τοὺς Στρατῶνες Καποδίστρια, ἡ ὁποία ἐντελῶς παράδοξα συνεχίζεται, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε λήξει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀποφάσεις τῆς ἴδιας τῆς Πολιτείας, προοιωνίζει μιὰ κάποια « στροφὴ » τῆς τελευταίας ἀπέναντι στὸ πρόβλημα τῶν μνημείων αὐτῶν. Πάντως, στὸ ἴδιο τὸ Ἀργος, μὲ τὸν ἀγώνα γιὰ τοὺς Στρατῶνες, ἄρχισε καὶ ἡ πρώτη οὐσιαστικὴ συνειδητοποίηση καὶ ὁ προβληματισμὸς τῶν κατοίκων γύρω ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς διατήρησης ὁρισμένων, τουλάχιστον, βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς παραδοσιακῆς φυσιογνωμίας τῆς πόλης τους. Ἀπομένει οἱ ἀρμόδιοι φορεῖς νὰ μὴν ἀφήσουν νὰ σβῇ μιὰ τέτοια εὐκαιρία, ἡ ὁποία δὲν εἶναι καὶ τόσο συχνὴ στὸν σημερινὸ ἐλλαδικὸ χώρο.

Νοέμβριος 1979 - Μάιος 1980

Β. Κ. ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ

“L'ARCHITECTURE DE STYLE “TRADITIONNEL” DANS LA VILLE D'ARGOS, ENTRE LES ANNÉES 1827 et 1914”.

Il s'agit de la première étude historique et sociologique de l'architecture locale d'Argos, pendant la période de 1827 à 1914, et notamment des bâtiments de construction et d'utilisation non étatiques. Elle s'appuie sur des éléments qui proviennent tout d'abord d'un dépouillement systématique de la presse locale depuis 1883 jusqu'au-

jourd'hui, de l'étude des livres des voyageurs étrangers à Argos durant la période 1827 - 1914, du recueil des témoignages oraux de vieux habitants de la ville, de l'étude de certains manuscrits inédits de l'historien local T. Tsakopoulos et des recherches aux Archives générales de l'État.

L'idée centrale de l'étude, qui con-

stitue en même temps la base d'une hypothèse de travail sur le développement social, économique et urbain de la ville pendant sa période moderne, est qu'il y a deux étapes. La première étape commence après la guerre de libération nationale et se termine vers les années 1880 ; Argos continue alors de rester un centre de caractère non "urbain" — le terme est ici utilisé dans son sens strict —, une agglomération dont la population reste essentiellement stable et qui se trouve au milieu d'un espace presque exclusivement agricole.

C'est alors que sont construites les résidences du général D. Tsokris, de son frère G. Tsokris, du général philhellène Th. Gordon et de Dawkins, ainsi que des résidences ("archontika") pour quelques grandes familles de propriétaires fonciers et de commerçants de la ville. Pendant cette période, l'architecture des maisons populaires ne présente pas de différences essentielles par rapport à celle de l'époque précédente et elle est soumise aux impératifs des activités agricoles de la plupart de la population de la ville ou à ceux des activités artisanales, étroitement dépendantes des premières.

La deuxième étape commence avec les années 1880, quand s'amorce un

processus nouveau, que l'auteur caractérise comme une "tendance vers la formation urbaine d'Argos", une tendance qui n'aboutit que beaucoup plus tard (vers les années 1970) au début de sa phase finale, c'est-à-dire à la formation d'un centre urbain, dans le sillage et avec tous les problèmes qui marquent l'évolution des villes de province grecques durant les dernières quinze années.

Pendant cette dernière étape sont bâtis ou prennent leur forme actuelle des édifices municipaux (comme celui de la mairie et de ses annexes, ainsi que celui du marché) ou des résidences privées, dont le style est "néoclassique" ou "néoclassicisant". L'auteur essaie de mettre en relief le rapport entre la construction de ces bâtiments et la situation économique, sociale et culturelle de la ville.

À la fin de son étude, l'auteur souligne que la protection au moins des meilleurs et plus fonctionnels édifices de cette période de l'histoire d'Argos, contre le danger qu'ils courent à cause d'une activité immobilière très anarchique, constitue une priorité absolue, dans l'optique même d'un développement équilibré du département d'Argolide.

Novembre 1979 - Mai 1980

VASSILIS DOROVINIS

THERMOLUMINESCENCE DATING OF SITAGROI

Introduction - Aim.

The importance of chronological 'cross - checking' between radiocarbon (C - 14) and Thermoluminescence (TL) dating techniques has been tested for the settlement of Sitagroi, Northern Greece.

The stratigraphic sequence from this site on the excavated finds, e.g. pottery, permitted a division of the strata into five separate phases^{1,2}. Attempts to date these stratigraphic layers were made by C - 14, and many samples such as charcoal, vetch and acorns come mainly from the trench ZA. The dates indeed give a coherent sequence and allow the time span in question to be divided into a number of periods.

Due to the fact that great fluctuations occurred in the atmospheric concentration of radiocarbon on a world wide scale, during the period concerned^{3,4,5},

a calibration of conventional radiocarbon dates is a demanding task. Apart from the 'tree - ring' chronology which produces a reliable accuracy and, therefore, calibrates the C - 14 dates (though not before the sixth millennium B.C.), thermoluminescence dating of pottery offers an entirely independent method for obtaining absolute dates for the periods in question^{6,7}.

Additionally, the TL dates are directly related to human activities, e.g. the production of pottery and thus this method dates the actual events of prehistoric cultures. In contrast, C - 14 is applied on charcoal and other organic materials, found in a particular layer which in some cases could have existed for many generations or centuries earlier and thus need not directly correlate with the cultural phases under consideration. For this, as well as the attempt to test C - 14 calibration for this particular period, three pottery samples were dated by TL. Previous

1. Renfrew C. (1970) The tree - ring calibration of radiocarbon : an archaeological evaluation. *Proc. Prehist. Soc.* XXXVI, 280 - 311.

2. Renfrew C. (1971) Sitagroi, radiocarbon and the prehistory of south - east Europe, *Antiquity* XLV, 275.

3. Suess N. E. (1965) Secular variations in the cosmic - ray - produced carbon - 14 in the atmosphere. *J. Geophys. Res.* 70, 5935 - 52.

4. Suess H. E. (1970) Bristle - cone pine calibration of the radiocarbon time scale 5200 B.C. to the present. In *Radiocarbon variations and Absolute chronology* (ed I. V. Olsson) 303 - 12.

5. Bucha B. (1970) Evidence for changes

in the Earth's magnetic field intensity. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, vol. 269, pp 1 - 185.

6. Liritzis Y. (1979 a) Thermoluminescence and U^{231} / Th^{230} Dating investigations of Hellenic Materials. Ph. D. Thesis, Edinburgh University, Physics Department.

7. Liritzis Y. (1979 b) An Assessment of Thermoluminescence and C - 14 dates on ancient Hellenic artifacts (in preparation).

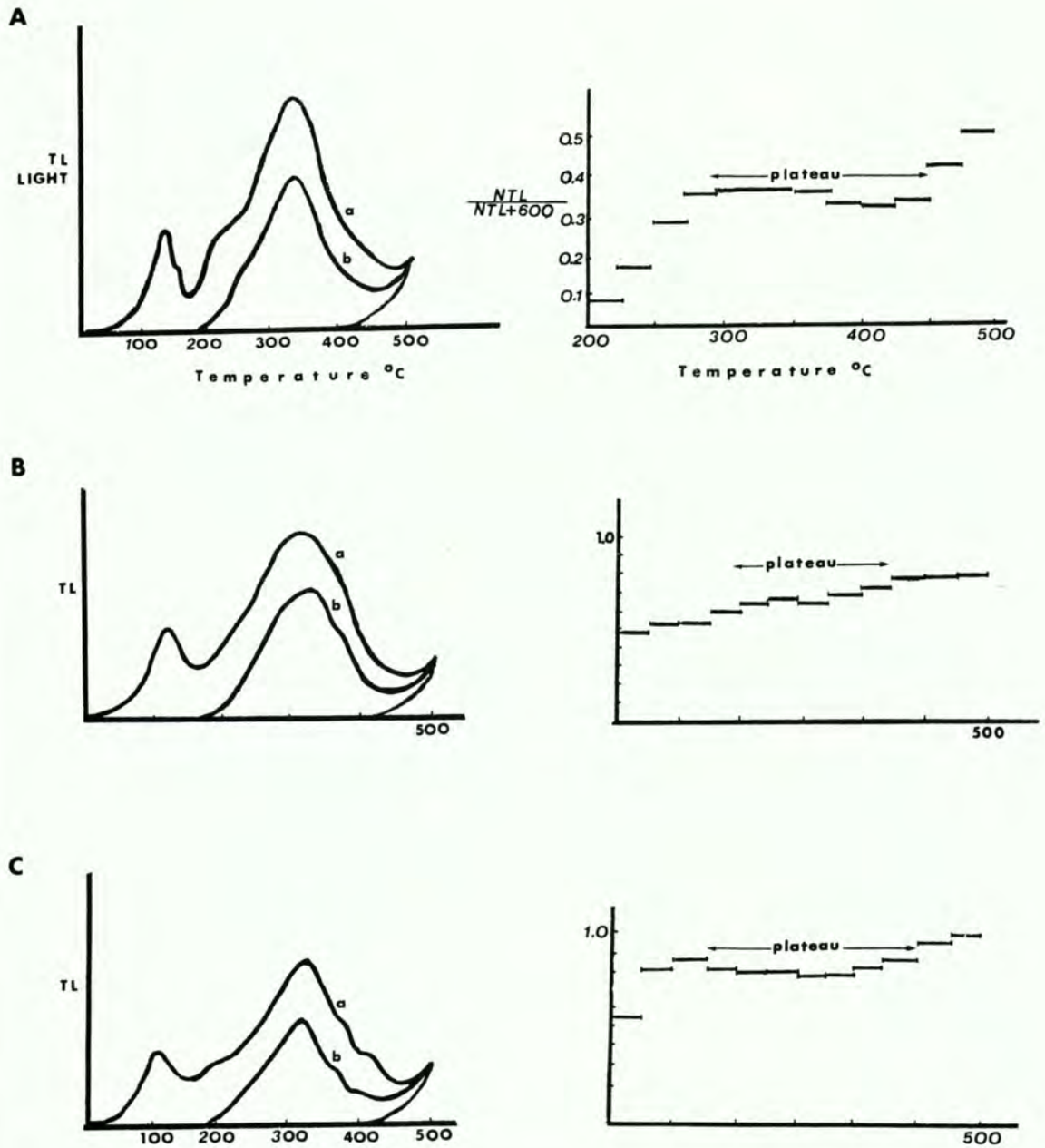

Fig. 1. Glow curves and plateau tests for (a) STG ZA68, (b) STG ZA2 and (c) STG ZA43
 (a) natural TL plus 1000 rads
 (b) natural TL
 The black body is also seen started above 420°C to be appreciable.

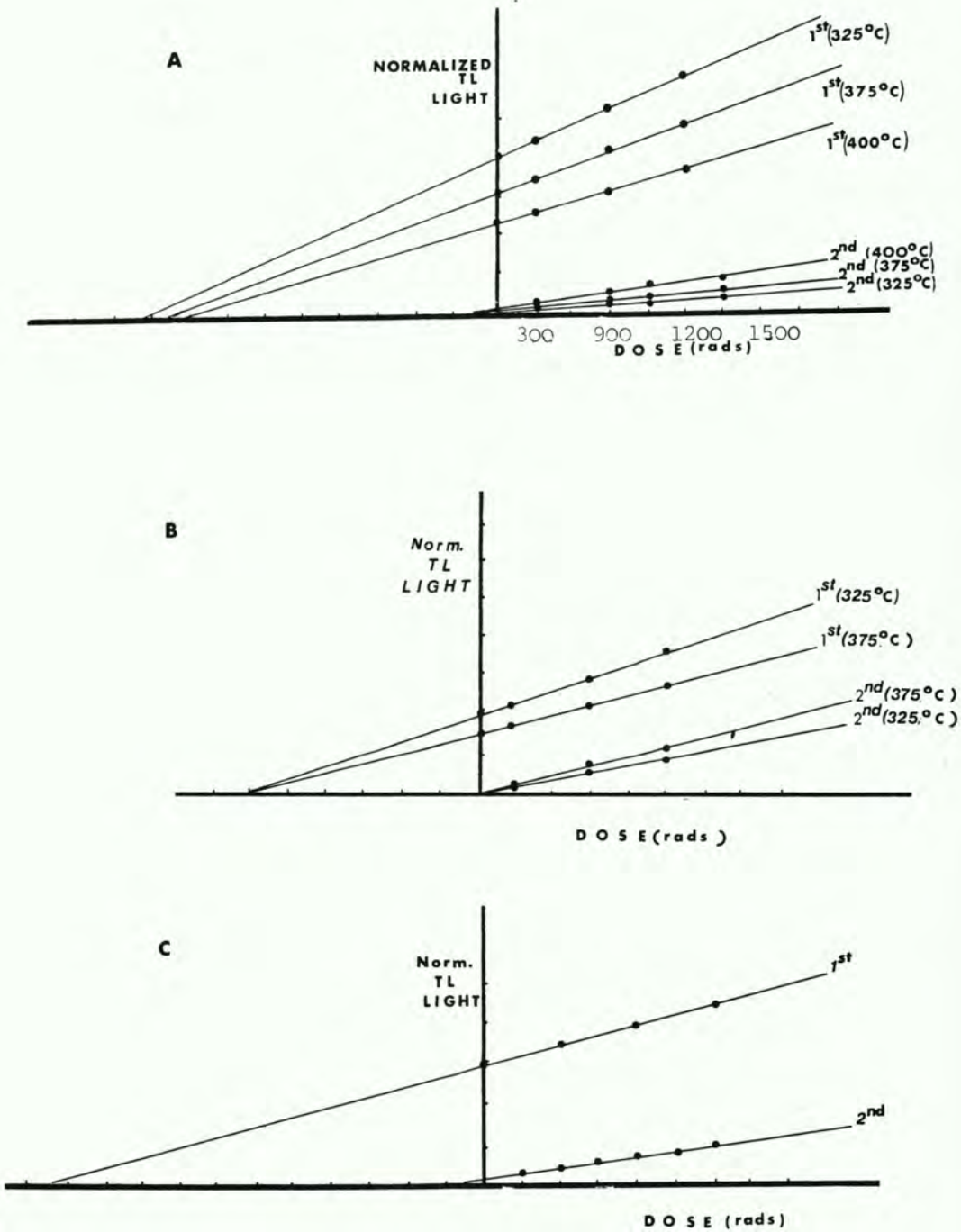

Fig. 2. 1st and 2nd build up curves for:
(a) STG ZA43, (b) STG ZA2 and (c) STG ZA68 for 325°C peak.

attempts have been made to date by TL, samples from Sitagroi, but have not been checked for the "anomalous fading" effect produced by the "fine grain" technique used⁸, as opposed to the "inclusion technique" (see below).

TL Results

The three potsherds come from the archaeological phases V, III and I, respectively. The technique employed was that of quartz inclusion of 75 - 106 mm grain size. The quartz grains are separated from the pottery fabric by controlled grinding and sieving. Further preparation is as detailed by Liritzis and McKerrell⁹. The main glow curve peaks in all the samples appeared at 325°C, with some "shoulders" at 350°C, 375°C and 400°C. Fig. 1. The total archaeological dose was measured by using the "additive procedure"^{10,11,12}.

8. Huxtable (1979) personal communication through Professor Renfrew.

9. Liritzis Y. - McKerrell H. (1978) Some TL Dates and Neutron Activation Analysis of Greek Neolithic Proceedings of the 18th Internat. Symp. on Archaeometry and Archaeol. prospect. Bonn, Archaeophysica Band 10, Rheinisches Landes Museum, Bonn, W. Germany, 486 - 498.

10. Aitken M. J. & Fleming S. J. (1972) Thermoluminescence Dosimetry in archaeological Dating. In topic of Radiation Dosimetry, Supplement 1, N. York : Academic Press.

11. Fleming S. J. (1970) Thermoluminescence Dating : refinement of the quartz inclusion method. Archaeometry 12, 133 - 145.

12. Mejdahl V. (1978) Dating of Danish Ceramics by Means of the Quartz Inclusion Method. A Specialist Seminar on TL Dating, Oxford University.

In terms of crystal sensitivity change, there was such effect by simply heating to 500°C. This is substantiated also from the Table 2, which gives the ratios of NTL ordinate (normalised with a dose of 3 min. of beta source i.e. 909 rads) to the total archaeological dose as determined with the additive procedure. The deviation of the ratios from one indicates such sensitivity change. All peaks gave the same total archaeological dose within the statistical error ($+1\sigma$). The first and second build-up curves are shown in Fig. 2. For the "plateau test" Fig. 1, it was confirmed that there was no fading effect for the temperature region employed. The varying ordinate ratio in the plateau figures for different temperature regions is attributed to the different degrees of sensitivity in different parts of the glow curve. They were also checked for anomalous fading but no such effect was found. Predose effects were not present¹². The beta dose rates were measured with alpha - counting and potassium determination ($a + K$). The potassium was quite high in all the sherds. The radon emanation effect was found to be negligible, 12% and 6 % respectively, for the three sherds. Due to the high potassium content, the high gamma dose, and the fact that the major beta-contribution comes from the potassium, though even the highest radon - loss of 12 % would produce an error of less than 2 %, which becomes negligible in the calculation of the statistical error of the age. Such errors are also shown in Table 3 where extensive calculations on different radon percentage losses for a typical pot-

TABLE 1

Sample No	Phase	K % (i)	Peak(°C)	β -dose ^{II} mr/yr	γ -dose ^{III} mr/yr	Total ^{IV} Arch dose(rads) Q+I	TL Dates years BC($\pm 1\sigma$)	Uncorrected ^V C-14 dates years BC	Corrected C-14 dates years BC
STG ZA2	Vb	3.25	325, 375	367 ± 12	156 ± 20	2061 ± 60	1962 ± 186	c.1800	2210-2150
STG ZA43	III	3.85	325, 375, 400	380 ± 14	168 ± 22	2887 ± 86	3290 ± 295	c.3100	3850-3800
STG ZA68	I	2.71	325	303 ± 10	182 ± 92	3342 ± 100	4912 ± 351	c.4400	5340-5250

- i) By flame photometry
 ii) The β dose rates were corrected for water uptake and beta attenuation effect.
 iii) Gamma dose rates (including cosmic) were corrected for water uptake.
 iv) The total dose is on average of the respective peaks used.
 v) The errors involved are of the order of 100 years ($\pm 1\sigma$). The corrected C-14 dates were based on the 50-year averaging¹³.

TABLE 2

Sample No.	Temperature (°C)			Ratio $\frac{\text{norm NTL}}{\text{norm (Q+I)}}$		
	325	375	400	325	375	400
STG ZA43	*4(3.15)	3.1(2.75)	2.3(2.64)	1.27	1.12	0.87
STG ZA68	2.98(3.7)	—	—	0.8	—	—
STG ZA2	1.98(2.06)	1.5(2.06)	—	0.96	0.73	—

*The first number is the normalised NTL (ordinate ratio) with 909 rads
 The number in parenthesis is the normalised (Q+I) dose with 909 rads.
 The column on the right gives the ratio of the two above numbers.

T A B L E 3

Th = 12ppm	Total (b+γ) dose rates for the respective				
U = 3.8ppm	γ - values.				
K-40 = 2 %					
% Radon Loss	β-dose rates from (U, Th, K)	(1) Ratios RL/RT	γ=80 mrds yr	γ=120 mrds yr	γ=150 mrds yr
0	254.8	1.00	334.8(1.00)	374.8(1.00)	404.8(1.00)
5	252.1	0.99	332 (0.99)	372 (0.99)	402 (0.99)
10	249.1	0.98	329.1(0.98)	369 (0.98)	399 (0.98)
15	246.5	0.96	326.5(0.97)	366.5(0.98)	396.5(0.98)
20	243.7	0.95	323.7(0.97)	363.7(0.97)	393.7(0.97)
25	241	0.94	321 (0.96)	361 (0.96)	391 (0.96)
30	238.2	0.93	318.2(0.95)	358.2(0.95)	388.2(0.96)
35	235.4	0.92	315.4(0.94)	355.4(0.95)	385.7(0.95)
40	232.7	0.91	312.7(0.93)	352.7(0.94)	382.7(0.94)
45	229.9	0.90	309.9(0.92)	350 (0.93)	380 (0.94)
50	227	0.89	307 (0.92)	347 (0.92)	377 (0.93)
60	221.6	0.87	301.6(0.90)	341.6(0.91)	371.6(0.92)
70	216	0.85	296 (0.88)	336 (0.89)	366 (0.90)
80	210.6	0.83	290.6(0.87)	330.6(0.88)	360.5(0.89)
90	205	0.80	285 (0.85)	325 (0.86)	355 (0.87)
100	199.5	0.78	279.5(0.83)	319.5(0.85)	349.5(0.86)

(1) R_L is the β-dose rate for the respective radon loss, and

R_T is the total β-dose, with zero radon loss.

The R_L/R_T ratios also appear as numbers in parenthesis for the last three columns of the table.

tery are carried out. Therefore, the alpha counts obtained within 24 hours and after 15 days (for the radon to build-up in equilibrium with its daughter products) were averaged as the best value for the beta dose evaluation. The external gamma dose rate was measured by a portable NaI (Tl) 2'' × 2'' scintillometer, well calibrated on quartz grains⁶, by taking a reading along the excavated section, corresponding to the associated layers where the samples were found; thus resulting in a reliable dating accuracy. The water

uptake was taken to be $1/4 \pm 1/4$ of the saturation value for the pottery and the surrounding soil. Results on the above measurements are listed in Table 1.

Discussion

When the TL results are compared with uncorrected C-14 ones (Table 1) it appears that the TL dates tend to be higher. The exact deviation in age is difficult to assess for three reasons: — (i) The C-14 dates given by two laboratories do not precisely agree

even for the same sample, and each time the Berlin date was earlier than the British Museum date, and there is evidently the possibility of a small systematic difference between the determinations of the two laboratories. (ii) The layers dated by TL do not correspond exactly with those dated by C - 14. (iii) It is at this time that there were according to the calibration work of Suess⁴, marked changes in the atmospheric concentration of radiocarbon. These changes are characterised by substantial "short-term" fluctuations which fall chronologically within the time span of two adjacent strata.

However taking into account the aforementioned reasons and considering the meaning of the standard error bars of the measurements the TL dates give obviously higher values than the uncorrected dates which particularly for phase I could be around +800 years, and which thus agree with *corrected* C - 14 dates¹³. If, otherwise, by choosing the most appropriate C - 14 date which corresponds to the respective TL result of the adjacent stratum the TL date seems to be lower than the subsequent calibrated C - 14 date as e.g. for Phase iii, such a situation could well be explained by reasons (iii) above.

Conclusions

The results, while admittedly based on a small number of samples, harmo-

nise with other work now in progress⁷, and lend general confirmation to the magnitude of the correction for radiocarbon dates over this time period already suggested by the tree-ring calibration. At the same time the general harmony between the TL dates and the calibrated radiocarbon dates likewise lends support to the general reliability and precision of the TL method. In comparing these methods, emphasis must be given to the experimental errors associated with each, and the present degree of accuracy should not be exaggerated for either. With this caution, the present agreement between them appears encouraging.

Acknowledgements

I am particularly indebted to Professor A.C. Renfrew (Southampton University) for his valuable comments and for giving me permission to collect and study the samples; and grateful to Dr. D. Grammenos (Museum of Kavala, Greece) for his assistance in sampling. Also I am thankful to the Ministry of Civilization and Science of Greece for the permission to collect the samples, and to the National Hellenic Research Foundation and the Royal Society of London; and to the Dr. D. F. O. Russell and the Russell trust for financial support. Last but not least to Mr M. Sanders of the Geology Department, Edinburgh University, for Potassium analysis.

Dr. Y. LIRITZIS

13. Mckerrell H. (1975) Correction procedures for C - 14 dates. In Radiocarbon Calibra-

tion and Prehistory. Ed. by Trevor Watkins, Edinburgh University Press.

Fig. 1. Relief Fragment in the National Museum.

TWO ATTIC GRAVE RELIEFS OF THE ROMAN PERIOD

Of the funerary monuments in Athens during the Roman period the numerous grave reliefs representing women in the dress of the Egyptian god-

Fig. 2. Relief Fragment in the Agora.

Fig. 3. Life sized Statue from
Cyrene.

dess Isis are impressive in quality and variety¹. Two good examples are in the Athens National Museum and the Agora (figs. 1, 2, 4, 5). They are preserved in fragments recently found to join². These fragments like those in the Agora were probably used as construction material in buildings of different periods but originally the whole reliefs stood on grave plots along roads leading from the city³.

The torso (figs. 1, 2) is from one of the largest figures on Attic grave reliefs of the Roman period⁴. The upper part (fig. 1) in the Athens National Museum was found near and stored in the Library of Hadrian⁵. The

lower part (fig. 2) in the Agora is mended from two pieces found in the 1970 Agora Excavations built into walls of different periods northwest of the Stoa of Attalos⁶. Together they would measure 0.80 m. and be from a figure of five - sixths life size.

The original would have been a single figure relief. Her pose, drapery arrangement and long garland correspond to that of Lamia Viboullia in the Piraeus Museum⁷. These two reliefs should be dated to the early Antonine period by the close comparison of their figures to the statue of Regilla from the Exedra of Herodes Atticus at Olympia, A. D. 147 - 149⁸. The swaying stance and slender torsos with broad shoulders and long limbs of these figures are also found in the small figures on the ephebic decree relief of 143 - 144 A.D.⁹

The variety of texture, the softness and sheerness of the drapery and the elaborate floral garland on the torso (figs. 1, 2) are unusual. Unlike the

1. See the reliefs nos. 1955 - 1972 in A. Conze, *Die attischen Grabreliefs IV* (1922). On the dress of Isis, see W. Needler, *Berytus IX* (1948) p. 138.

2. In the spring of 1977 and 1978 I found these joins. I would like to thank Dr. N. Yalouris, Dr. A. Stavrides and the staff of the Athens National Museum; Dr. J. McCredie, Dr. H. Immerwahr and Dr. C. Edmonson of the American School of Classical Studies; and Dr. T. L. Shear, Jr., Dr. E. Harrison and Dr. H. Thompson for the opportunity to study these reliefs.

3. The thirty - four fragmentary reliefs in the Agora are the basis of my dissertation; only the two with inscriptions have been published: nos. 162 and 981 in D. Bradeen, *Agora XVII* (1974). The original placement of the reliefs is discussed by S. Dow and C. Vermeule, *Hesperia* 34 (1965) p. 297 and T. Godell, *AJA* 10 (1895) pp. 469 - 479.

4. Few are life size like Damaskenos: S. Dow and C. Vermeule, *Hesperia* 34 (1965) p. 273ff. The torso is of the largest figure size, five - sixths life size like Alexandra, no. 1969 and Tryphon, no. 2005 in A. Conze, *Die attischen Grabreliefs IV* (1922).

5. National Museum Inv. Απο. 237. A brief

description without photograph is given by A. Conze, *Die attischen Grabreliefs IV* (1922) no. 1972, 2.

6. Agora S 2393. Pentelic marble. P. H. 0.50 m., P. W. 0.28 m., P. Th. 0.18 m.

7. Piraeus Museum Inv. 1160, figure height 1.03 m. It is published with a drawing by A. Conze, *Die Attischen Grabreliefs IV* (1922) no. 1957. A photograph is in E. Rosenbaum, *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture* (1960) pl. 76, 3.

8. G. Treu, *Olympia III* (1897) pl. 68,5. On the date, see M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit* (1939) p. 23.

9. National Museum Inv. 1483: I. G. II² 2050. E. Lattanzi, *I Ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* (1968) p. 82, pl. 36.

Fig. 4. Relief Fragment in the National Museum.

Fig. 5. Relief Fragment in the National Museum.

even, lightly carved drapery of Lamia Viboullia and her plain garland, the torso in the Athens National Museum is full of contrast and rich in detail. The main folds of the fringed mantle drawn over her shoulders and knotted at the chest are so boldly cut and deeply drilled that the end of the mantle which should fall from the knot is illogically shown below the folds at the waist. The carefully carved garland of laurel leaves bound by rosettes is further to the left with the breast sunk into the thick folds. In style and execution this large relief figure has more in common with the statue from Cyrene (fig. 3) and may be from a workshop that produced such statues¹⁰.

The second relief (figs. 4, 5) in the Athens National Museum, recently mended from two pieces once stored in the Theseion, is of a female figure of half life size in low relief¹¹. Originally

she stood in the center of a broad frame¹². The sistrum held by her upraised right hand is well - preserved. In her lowered left hand she would have held a situla¹³. This relief is one of the most carefully carved grave reliefs of the Roman period, comparable to Ktesileos and Theano of the early fourth century B.C.¹⁴ The flat chisel models form and detail. The strands of the fringe are shallowly carved bands while the drapery unlike that on the classical relief has been abstracted into broad areas of flat pattern.

The relief should be dated early in the third century A. D. In figure proportions, treatment of the drapery and lowness of the relief it belongs with Hermione, Timokrates and Praxiteles, three reliefs found in 1904 along the eastern edge of the Stadium in a grave of the third century¹⁵. Not only do their broad figures correspond to that of Septimius Severus and Julia Domna on the Arcus Argentarii in Rome of 204 A.D.¹⁶ but also, the flat pattern

10. Photograph from T. Kraus, *Das römische Weltreich* (1967) fig. 303. The statue belongs to the early Antonine period: E. Rosenbaum, *A Catalogue of Cyrenaican Portrait Sculpture* (1960) no. 61 p. 62. It may be a portrait of Faustina the Elder: H. von Heintze, *AJA* 66 (1962) pp. 112 - 113 and *Das römische Weltreich* no. 303 p. 257.

11. Together they measure 0.74 m. in length. National Museum Inv. Απο. 54 (fig. 4) is published with photograph by A. Conze, *Die attischen Grabreliefs* IV (1922) no. 1972, 15; P. H. 0.36 m., P. W. 0.22 m., P. Th. 0.17 m. Pentelic marble. National Museum Inv. Απο. 231 (fig. 5) is briefly described by Conze, no. 1972, 7; P. H. 0.65 m., P. W. 0.26 m.,

P. Th. 0.19 m.

12. Compare to Sosibia in the Boston Museum of Fine Arts: M. Comstock and C. Vermeule, *Sculpture in Stone* (1976) no. 276 p. 172.

13. See nos. 1955 - 1972 in A. Conze, *Die attischen Grabreliefs* IV (1922). Sistra and situlae are the attributes of Isis and specific to her cult: see J. Griffiths, *The Isis Book* (1975) pp. 208 - 210.

14. H. Diepolder, *Die attischen Grabreliefs* (1931) pl. 22.

15. Hermione, no. 1914; Timokrates, no. 2011; Praxiteles, no. 2086 in A. Conze, *Die attischen Grabreliefs* IV (1922).

16. A. McCann, *The Portraits of Septimius Severus*, *MAAR* 30 (1968) p. 73, pl. 15, 2.

of their drapery is found on the carefully carved, mantled man on the eph-

bic decree of 212 - 213 A.D.¹⁷ and Hermione wears the hairstyle of Julia Domna on her coins¹⁸ of 193 - 209 A.D.

August 1979 ELIZABETH J. WALTERS

17. National Museum Inv. 1465 ; I. G. II² 2208. E. Lattanzi, *I Ritratti dei Cosmeti nel Museo Nazionale di Atene* (1968) pp. 81 - 82, pl. 32.

18. The early hairstyle of Julia Domna is discussed by A. McCann, *Roman Sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art* (1978) p. 43. Particularly close to Hermione is the portrait bust of Julia Domna in the Capitoline Museum Inv. 280 : H. von Heintze, *Roman Art* (1969) fig. 187, and the coin portrait of 193 - 196 A. D. : K. Buchholz, *Die Bildnisse der Kaiserinnen der Severischen Zeit nach ihren Frisuren* (1963) p. 10 ff., pl. 4, 3.

ARCHAEOLOGICAL SCIENCE IN GREECE

An aspect of the archaeology of Greece now receiving growing attention and acceptance is the application of physical, biological and geological sciences to all levels of the discipline. Realisation is growing that these sciences form a necessary, integral part of archaeology at a time when the nature and emphasis of archaeological research is changing and expanding beyond the traditional lines of studying the cultural developments of man's past solely in terms of typology or art history. Newer approaches, which aim

to build up a framework of knowledge that places ancient man in the context of his environment, require quantitative scientific procedures; no contradiction or conflict of principles should be seen in this process, since there is common ground and a merging of interests between archaeology, itself a science, and other branches of science.

At the outset, three broad, and frequently overlapping, spheres of activity may be identified : firstly, the use by the archaeologist of scientific tools and aids (archaeological site science), se-

condly, the science of conservation and, thirdly, the direct application of scientific techniques to the solution of archaeological problems. This article, the purpose of which it to review briefly some of the recent progress made in archaeological science generally in Greece, will concentrate on this last aspect of the subject*.

It is during excavation that such scientific techniques as surveying and photography¹ play an important role, and their tangible and practical benefits to the excavator have long been recognised². The prospection of archaeological sites employing magnetic and resistivity methods can provide valuable information on the physical extent of a site and in predicting the location of walls, pits and kilns in advance of excavation. Application of these methods at Greek sites has so far been relatively limited, though the few published reports provide an indication of their scope, value and limitations³.

* [The references given to this paper only take account of publications up to 1979.]

1. A recent development is the aerodynamic tethered balloon for the photography of sites: J. H. Whittlesey, J. W. Myers and C. C. Allen, *Journal of Field Archaeology* 4 (1977), 181 - 196.

2. This is an appropriate place to note the new computer supported system which is being developed by the Corinth excavations for the rapid, efficient and inexpensive recording and retrieval of some of the excavation finds: C. K. Williams II, Corinth 1977 Forum Southwest, *Hesperia* 47 (1978), p. 2 and footnote 4.

3. For example, (a) at Nichoria; G. Rapp and E. L. Henrickson, chap. 15 in *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, eds. W. A. McDonald and G. Rapp (1972), Minneapolis.

No less important a branch of archaeological science is conservation. At one level, scientific expertise is called upon to deal with the problems caused by the decay of building materials⁴; on another level, laboratory facilities, such as those at the National Museum and the Herakleion Museum, are required to ensure the preservation of museum objects, as well as the treatment of the full range of objects newly derived from excavation⁵. Mention should be made in this connection of radiography, a technique which has aided conservators in clarifying the nature and function of seriously corroded objects⁶.

The third level of involvement between science and archaeology — the scientific examination of archaeological materials and the interpretation of the

(b) E. Foster and T. Hackens, Decco metal detector survey on Delos, *Archaeometry* 11 (1969) 165 - 172. (c) at Mallia; J. P. Thalmann, *Travaux de surface, BCH* 101 (1977), 703 - 706. (d) the Fitch Laboratory has conducted a number of proton magnetometer surveys in Greece; the results of its survey at Vamvouri Ammoudia on Thasos excavated by the French School will be published shortly.

4. *Proceedings of the second International Symposium on the deterioration of building stones*, Athens (1976) and Διεθνής συνάντηση για τη συντήρηση του Έρεχθείου. Εισηγήσεις προτάσεις, συμπεράσματα. Ἀθήνα 1977.

5. See, for example, St. Alexiou, Cleaning of silver objects in the new laboratory in the Herakleion Museum, *AAA* VIII (1975), 133 - 139; and K. Asimenos, Conservation of ancient waterlogged wood with polyethylene glycol method, *AAA* X (1977), 287 - 295.

6. A well known instance of the use of radiography is described by D. de S. Price, *Gears from the Greeks: the AntiKythra mechanism - a calendar computer from ca. 80 BC*, *Trans. Am. Philosophical Soc. N. S.* 64 (1974), 7.

Fig. 1. Four of the Fitch Laboratory's pottery composition and provenance studies.

significance of this data in archaeological terms — is both diverse and complex⁷. The advent of the radiocarbon method of dating organic material nearly three decades ago⁸ acted as a stimulus towards the development and application of a wide variety of scientific techniques to archaeology. The methods of providing an objective chronology which is independent of the archaeological context are generally well known, and radiocarbon⁹, thermoluminescence and other techniques¹⁰

have all played a role in Greece. A reconstruction of man's relation to, and his effects on, the ancient environment of Greece is being made possible through the combined efforts of geologists, geomorphologists and palynologists in studying the ways in which the Greek landscape has changed over the last 10,000 years and how it has altered the patterns of human settlement¹¹; this in turn has been closely linked with the need to understand the nature and origins of early agriculture¹²,

7. Two general books on archaeological science describe the theory and practice of many of the topics discussed in this article: M. J. Aitken, *Physics and Archaeology*, Oxford 1974 and M. S. Tite, *Methods of Physical Examination in Archaeology*, Seminar Press 1972.

8. See *The impact of the natural sciences on archaeology*, a joint symposium of the Royal Society and the British Academy, London 1970 and *Radiocarbon variations and absolute chronology*, ed. I. U. Ollson, Stockholm 1970.

9. A summary of radiocarbon dates for Greek Neolithic sites is given by D. R. Theocharis in *Neolithic Greece*, National Bank of Greece, Athens 1973, 119. More recent dates for the Franchthi Cave and Achilleion have been published by T. W. Jacobsen (*Hesperia* 42 (1973), 85-88 and 282-283) and by M. Gimbutas (*Journal of Field Archaeology* 1 (1974) 277-302) respectively. A series of papers in *Archaeometry* 20 (2) (1978) deals with the radiocarbon dates for the Greek Bronze Age which are compared with the archaeologically derived dates: M.S.F. Hood, 197-199, P. P. Betancourt, H. N. Michael and G. A. Weinstein (LM IB dates), 200-203, G. A. Weinstein and H. N. Michael (Thera dates), 203-209 and G. Cadogan, 209-214.

10. *Archaeomagnetic dating*: Drs. M. J. Aitken, D. Walton and S. Papamarinopoulos are stu-

dying the changes in the geomagnetic intensity as determined in ceramic material from the Aegean from the Neolithic period to late Byzantine times. *Dendrochronology*: a sequence of dates from the timber of some Byzantine churches in northern Greece is currently being obtained by Dr. L. Striker and collaborators at Philadelphia (pers. comm.).

11. J. R. A. Greig and J. Turner, Some pollen diagrams from Greece and their archaeological significance, *Journal of Archaeological Science* 1 (1974), 177-194; J. L. Bintliff, Natural environment and human settlement in prehistoric Greece, *British Archaeological Reports*, Oxford 1977; D. Davidson, A. C. Renfrew, and C. Tasker, Erosion and prehistory on Melos: a preliminary note, *Journal of Archaeological Science* 3 (1976), 219-227; G. Rapp, S. E. Aschenbrenner and J. C. Kraft, The Holocene environmental history of the Nichoria Region, Chap. 2 in *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I*, eds. G. Rapp and S. E. Aschenbrenner (1978) Minneapolis.

12. J. M. Renfrew reviews the published work relating to the Neolithic period in *Neolithic Greece*, National Bank of Greece, Athens 1973, 147-164; more recent studies include that by J. Hanson and J. M. Renfrew, Palaeolithic - Neolithic seed remains at Franchthi Cave, Greece, *Nature* 271 (1978), 349-352.

the domestication of animals and animal economy in the Neolithic period and the Bronze Age¹³. Anthropological studies of skeletal remains have contributed much to our knowledge of life expectancy, child mortality rates, disease and diet among the ancient people of Greece¹⁴, and many of these aspects have been interpreted recently in terms of demographic trends on Crete and the Mainland throughout the Bronze Age¹⁵.

There has been much emphasis in recent years on the application of analytical techniques to questions concerning the provenance of artefacts¹⁶ and

13. S. Bokonyi reviews the published work relating to the Neolithic period in *Neolithic Greece*, National Bank of Greece, Athens 1973, 165 - 178; recent work from Bronze Age sites include C. Gamble, The Bronze Age animal economy from Akrotiri: a preliminary analysis, *Proc. of the International Congress on Thera and the Aegean World*, London 1978, 745 - 754 and R. E. Sloan and M. A. Duncan, Zooarchaeology of Nichoria, Chap. 6 in *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I* (passim).

14. For example, J. L. Angel, *The People*, Lerna II, Princeton 1971 and R. P. Charles, L'anthropologie archéologique de la Crète, *Études Crétoises* XIV, Paris 1965. We also note the work by Professor A. N. Poulianos on the remains of early man at the Petralona cave; a short report appears in *Archaeology* 24 (1971), 6 - 11.

15. P. Halstead, The Bronze Age demography of Crete and Greece - a note, *BSA* 72 (1977), 107 - 11.

16. *Pottery*: H. W. Catling, E. E. Richards and A. E. Blin-Stoyle, Correlations between composition and provenance of Mycenaean and Minoan pottery, *BSA* 58 (1963), 94 - 115; A. M. Bieber, D. W. Brooks, G. Harbottle and E. V. Sayre, Application of multivariate techniques to analytical data on Aegean ceramics, *Archaeometry* 18 (1) (1976), 59 - 74. *Obsi-*

to the subject of ancient technology¹⁷. The Fitch Laboratory, which was established at the British School of Archaeology in 1974 through the generosity of Marc and Ismene Fitch and with the continuing support of the British Academy, has played a part in this area of research. It is the present authors' intention to give an informative description of the aims and some of the results of its work. The analysis of pottery forms the basis of the Laboratory's provenance studies. The move-

dian: A. C. Renfrew, J. R. Cann and J. E. Dixon, Obsidian in the Aegean, *BSA* 60 (1965), 225 - 247. *Marble*: M. Coleman and S. Walker, Stable isotope identification of Greek and Turkish marbles, *Archaeometry* 21 (1979), 107 - 112. *Silver*: N. H. Gale, Lead isotopes and Archaic Greek silver coins, *Proc. Internat. Symp. on Archaeometry and Archaeological Prospection*, Bonn 1978 — this paper deals with the sources of silver for coins from Athens, Aegina, Corinth and Thasos. *Gypsum*: some preliminary results of the Sr isotope analysis of architectural fragments of gypsum from Mycenae were presented by N. H. Gale at the Archaeometry Symposium in London, 1979. A Cretan origin for this gypsum was suggested. *Spondylus shell*: N. J. Shackleton and C. Renfrew, Neolithic trade routes re-aligned by oxygen isotope analyses, *Nature* 228 (1970), 1062 - 1065.

17. Some examples, *metals*: J. A. Charles, The first Sheffield Plate, *Antiquity* 42 (1968), 278 - 285. G. J. Varoufakis, Investigation on three iron spearheads of the 7th - 6th century BC, *Metalleiologika Metallourgika Chronika* 10 (1973), 34. C. J. Livardess, The structural iron of the Parthenon, *J. Iron and Steel Inst.* 82 (1956). *Pottery*: Y. Maniatis and M. S. Tite, Ceramic technology in the Aegean during the Bronze Age, *Thera Congress* (1978), 483 - 492. W. Noll, R. Holm and L. Born, Painting of Ancient Ceramics, *Angewandte Chemie* 14 (1975), 602 - 613.

Fig. 2. The X - ray fluorescence spectrometer.

ment of pottery as an expression of trade, both within the Aegean and further afield, is fully attested in the archaeological record since all but the earliest periods of Greek antiquity. The archaeologist has to base the evidence for trade, its nature and geographical extent on the correct identification of the local and imported pottery at a site. But, in the Aegean Late Bronze Age, especially, the visual homogeneity of much Mycenaean and Minoan pottery often hinders such an identification when the traditional criteria of style,

decoration and fabric are employed. In these circumstances, the analysis of pottery, through the determination of its chemical composition, can provide an objective standpoint from which questions of provenance may be investigated, and there is little doubt that the Aegean represents one of the richest and most important sources of material for this type of scientific examination. The principle of composition and provenance studies lies in the recognition that the raw material for the preparation of the artefact, in this

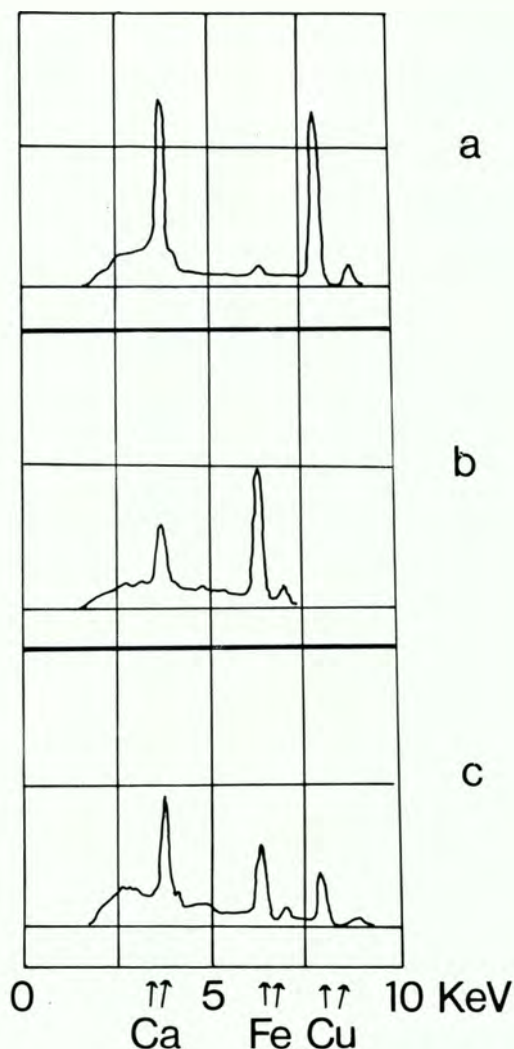

Fig. 3. XRF spectra (in the 0 - 10 KeV region) of three blue pigment types used at Knossos: (a) Egyptian Blue, a synthetic compound, $\text{CaCuSi}_4\text{O}_{11}$, (b) Riebeckite (or glaucophane), a naturally occurring iron mineral, and (c) Riebeckite and Egyptian Blue mixed together. (Adapted from Cameron et al., *BSA* 72, 1977, p. 145).

case raw clay, has a particular composition which is governed by the local geological conditions of its formation. The exploitation of the small differences in the composition of clays of different origin in terms of their minor and trace element contents lies at the basis of the determination of the provenance of the fired product, pottery. The Fitch Laboratory is building up a 'pottery map' of Greece through the analysis by optical emission spectroscopy of local wares from the major production centres in the Aegean, thus determining

for each site the characteristic pottery composition(s) or 'fingerprint(s)'. The foundations of this programme were laid in the 1960s at the Oxford Research laboratory where much of the application of the results to specific archaeological problems relating to the Late Bronze Age in Greece was carried out¹⁸.

18. The original suggestion for the conduct of this work came from Mr. Sinclair Hood when Director of the British School. See H.W. Catling, E. E. Richards and A. E. Blin - Stoyale, *BSA* 58 (1963), 94 - 115. The local pottery of

The Fitch Laboratory has continued this operation in its studies of the Mycenaean pottery trade with Cyprus¹⁹. For Rhodes, the analytical results pointed to a marked change in the origin and volume of the imported pottery found at Ialysos during the LH IIIA to C periods. The bulk of the Ialysos material of the earlier period which was analysed appears to have been imported from the Argolid; very little Mycenaean pottery was made on the island itself. During LH IIIB, the Argolid was joined by other production centres which exported pottery to Rhodes, the island again producing little fine ware of its own. In the final period, LH IIIC, the situation was completely reversed and almost all the Mycenaean pottery was produced locally²⁰.

The distinctive, so-called Marine style pottery very likely originated on Crete during the first half of the 15th century B.C., but there is archaeological evidence which suggests that not all the examples of this style found on the Mainland and the islands were necessarily products of the Cretan centres. Samples of Marine style from eight Mainland sites, from Aegina, Melos

and Kythera and from Knossos and Pyrgos on Crete were analysed in an attempt to shed new light on this problem. The results were complex, but they did point towards the existence among the large majority of the Mainland and island samples of production centres which were not Cretan²¹. Other provenance studies have focussed on Minoanising pottery from Ayios Stephanos²², and Thera pottery of the period of the Akrotiri destruction and Cycladic imports found on Crete²³. The coarse ware storage jars of the LM III period, usually stirrup jars and sometimes inscribed with Linear B, have formed the subject of a recent research programme. Examples from Mainland sites (Mycenae, Tiryns, Eleusis, Orchomenos and especially Thebes where over fifty whole or fragmentary jars have been recovered) were analysed and their compositions compared with those from Chania and Knossos on Crete. The outstanding result, which will be of interest to both archaeologists and Linear B specialists, was the discovery that 70 % of the Mainland inscribed jars analysed were imported from west Crete; both cen-

about fifty Late Bronze Age sites has been at least partially characterised through the accumulated data of the Fitch and Oxford Research Laboratories.

19. H. W. Catling, R. E. Jones and A. Millett, Composition and provenance problems in some Late Bronze Age pottery found in Cyprus, *RDAC* (1978), 70-90.

20. R. E. Jones and C. B. Mee, Spectrographic analyses of Mycenaean pottery from Ialysos on Rhodes: results and implications,

Journal of Field Archaeology 5 (1978), 461-470.

21. P.-A. Mountjoy, R. E. Jones and J. F. Cherry, Provenance studies of the LM IB/LH IIA Marine Style, *BSA* 73 (1978), 143-171.

22. R. E. Jones and J. B. Rutter, Resident Minoan potters on the Greek Mainland? Pottery composition analyses from Ayios Stephanos, *Archaeometry* 19 (1977), 211-219.

23. R. E. Jones, Composition and provenance studies of Cycladic pottery with particular reference to Thera, Thera Congress (1978), 471-482.

tral Crete and west Crete were implicated as production centres for a number of the uninscribed jars examined from Mycenae²⁴. Work has begun in association with Dr. Y. Maniatis at N.R.C. Demokritos on a broadly based project which hopes to tackle many important problems connected with Middle Helladic Grey Minyan pottery (from Lerna, Ayia Irini — Kea — and Melos among other sites). The enquiry will go beyond provenance information and will encompass the nature of the firing conditions and how the characteristic Grey Minyan effect was produced. A different approach was taken with the Neolithic pottery from Lerna and the Franchthi Cave for which spectrographic and mineralogical analyses (the latter were undertaken by Drs. V. Perdikatsis and Ph. Pomoni at I.G.M.E.) were employed to investigate the materials and some of the methods of Neolithic potters. Information about the local clays, the tempers and paints for a range of local wares at these two sites were obtained.

Not unexpectedly, clay amphorae, the two handled containers for the transport of wine, oil and other peri-

shables, have featured in the projects concerning material of the Archaic and later periods; the so - called SOS transport amphorae (8th to 6th centuries B.C.) found at sites throughout the Mediterranean have generally been regarded as Attic in origin. Analyses of samples from Spain, Italy, Sicily, Greece, Cyprus and the Levant confirmed this supposition and also identified a Chalcidian type as well as some local imitations in Italy and Sicily²⁵. Fourth century B.C. Corinthian type B amphorae found at Corinth and on Corfu were studied by optical emission and Mössbauer spectroscopy²⁶, in collaboration with Drs. A. Kostikas and A. Simopoulos at N.R.C. Demokritos, and provisional results have suggested that these amphorae were made at both centres²⁷. A large analytical survey of decorated Byzantine pottery from Greek and Cypriot production centres is currently being planned, in association with Mr. A.H.S. Megaw, and the results may hopefully shed light on the origin of certain problematic classes of Byzantine pottery.

In the field of ancient technology, the Fitch Laboratory has undertaken

24. These results represent the culmination of work which began in 1965 by H. W. Catling and A. Millett (*Archaeometry* 8 (1965), 3 - 85). The results were controversial — see, for example, H. W. Catling and A. Millett, *Archaeometry* 11 (1969), 3 - 20 and A. L. Wilson, *Archaeometry* 18 (1976), 51 - 58. See H. W. Catling and R. E. Jones (*Archaeometry* 19 (1977) 137 - 146) whose analytical results first suggested that some of the Theban inscribed jars were west Cretan in origin.

25. A. W. Johnston and R. E. Jones, The 'SOS' Amphora, *BSA* 73 (1978), 103 - 141.

26. A. Kostikas, A. Simopoulos and N. H. Gangas, Mössbauer studies of ancient pottery, *J. Phys. Colloq.* 35 (1974), C1 - 107 - 115.

27. R. E. Jones, G.E.M. Jones, A. Simopoulos, A. Kostikas and C. G. Koehler, The provenance of Corinthian B amphorae: an investigation by optical emission and Mössbauer spectroscopy, *Archaeometry* (forthcoming).

research into the identification of the raw materials for the preparation of bronzes in the Late Bronze Age and the post Mycenaean era with a view to studying how and why the metals were used rather than their origins²⁸. During the course of the Bronze Age, the metal smiths used and experimented with a number of metals which were alloyed with copper to increase the hardness and to improve the casting properties of the resulting bronze; by the Late Bronze Age the transition to the use of tin as the alloying metal was largely complete in the Aegean²⁹. In view of this, the purpose of the analyses was to examine the role of tin among a wide range of Minoan and Mycenaean bronze artefacts from a number of sites. The Laboratory is equipped with a X-ray fluorescence spectrometer which is an appropriate method of analysis of these and other artefacts; the

equipment is portable and the (semi) quantitative surface analysis is achieved rapidly and without damage to the object³⁰. The compositions obtained from the analysis of some 80 artefacts of LM II date from the excavations of the British School at the Unexplored Mansion at Knossos, where evidence for metal working was found, suggested a correlation between the function of the artefact and the tin content³¹. Many tools, for example, requiring maximum strength without undue brittleness, contained around 10 % of tin, a content which optimises the desired properties. The fine wire used for securing the two halves of bivalve moulds in readiness for casting, nails and some needles were composed of copper alone or copper with very low tin contents. There was evidence of a third type of composition with an intermediate tin content of around 5 % among artefacts such as hinges which required a degree of both malleability and strength. The implications of these results point to a skill and understanding of the properties of these metals on the part of the Knossos metal smiths at that time; tin was used economically. Furthermore, they suggest that much of the bronze output from this workshop was produced from fresh starting material and not from scrap unless the

28. Much of the work on the origin of copper found in the Bronze Age Aegean has been initiated by Dr. Muhly and his collaborators; for a recent statement on the copper oxide ingots see T. S. Wheeler, R. Maddin and J. D. Muhly, *Ingots and the Bronze Age copper trade in the Mediterranean: a progress report*, *Expedition* 17 (1975), 31-39; also, J. D. Muhly, T. S. Wheeler and R. Maddin, *The Cape Gelidonya ship and the Bronze Age metals trade in the east Mediterranean*, *Journal of Field Archaeology* 4 (1977), 353-362. For current thinking on the possible sources of tin see, «The search for ancient tin», *Proc. of meeting at Smithsonian Institution, Washington DC*, 1978.

29. P. T. Craddock, *The composition of copper alloys used by the Greeks, Etruscan and Roman civilisations. I, The Greeks before the Archaic period*, *Journal of Archaeological Science* 3 (1976), 93-113.

30. E. T. Hall, F. Schweizer and P. A. Toller, *X-ray analysis of museum objects: a new instrument*, *Archaeometry* 15 (1973), 53-78.

31. H. W. Catling and R. E. Jones, *Analyses of copper and bronze artefacts from the Unexplored Mansion, Knossos*, *Archaeometry* 18 (1976), 57-66.

composition of the latter was at least partly known to the metalsmith. On Crete this situation contrasts markedly with the composition of bronzes from the LM IIIA Sellopoulo tombs near Knossos, the nature of whose contents point to a strong Mycenaean influence³². Here the tin was used in a more lavish manner, the tin content being often well in excess of 10 % irrespective of the type and function of the artefact³³. This line of research has been pursued at other sites of the same period³⁴, and it is hoped to extend the work to parallel collections of excavated bronzes from major Mycenaean production centres on the Mainland.

The famous wall paintings at many of the Minoan and Mycenaean palaces and at Akrotiri on Thera have rightly provoked much archaeological and art historical discussion and research, but little has been known until recently about the materials and working methods employed by the painters themselves. To this end, a collaborative study was set up with Professor M. Cameron and Dr. S. Philippakis to survey the pigments, plasters and painting

techniques of Knossian frescoes throughout the Minoan period. One of its main findings was the concurrence of artistic achievement in Minoan wall painting, which flowered at the time of the first palace period (MM I - II), with technological development³⁵. It was during this period that a rapid improvement took place in the quality (purity) of the limeplaster providing an ideal surface on which to paint in buon and secco fresco techniques; in addition, the first synthetic pigment, Egyptian Blue, was introduced and added to the artist's palette of natural earth colours as well as white (usually lime) and charcoal black. Pigments were sometimes mixed : for example, Egyptian Blue with the natural blue (riebeckite or glaucophane) (fig. 3), and greens obtained from a combination of blue and yellow pigments. A start was made in this study towards the identification of possible limestone sources at Knossos from which the lime plaster was prepared.

In conclusion, the work of the Fitch Laboratory can be viewed in the context of a research laboratory operating

32. M. R. Popham, E. A. and H. W. Catling, Sellopoulo tombs 3 and 4, Two Late Minoan graves near Knossos, *BSA* 69 (1974), 195 - 257.

33. H. W. Catling and R. E. Jones, Sellopoulo tomb 4 : some analyses, *BSA* 71 (1976), 21 - 23, and further, as yet unpublished, results.

34. G. Rapp, R. E. Jones, S.R.B. Cooke and E. L. Henrickson, Analyses of the metal artefacts, Chap. II in *Excavations at Nichoria in Southwest Greece I* (passim).

35. M.A.S. Cameron, R. E. Jones and S. E. Philippakis, Scientific analyses of Minoan fresco samples from Knossos, *BSA* 72 (1977), 121 - 184. See S. E. Philippakis, B. Perdikatis and T. Paradelis in *Studies in Conservation* 21 (1976), 143 - 153 and S. Proff, L. Weier and S. E. Philippakis in *Studies in Conservation* 19 (1974), 105 - 112 for other analyses of Greek Bronze Age pigments. The discovery of cinnabar as a red pigment was one of the main findings of a study of pigments from the second tomb at Vergina reported by S. E. Philippakis, B. Perdikatis and K. Assimenos in *Studies in Conservation* 24 (1979), 54 - 58.

in close collaboration with archaeologists on a range of archaeological topics to which scientific techniques are applied. We may confidently expect archaeological science in Greece still further to diversify and expand in the

coming years through the efforts of Greek and foreign scientists, and indeed the contributions made by scientists of many disciplines at the conference on Thera in 1978³⁶ bear ample witness to this expectation.

R. E. JONES - H. CATLING

36. *Proc. of the Congress on Thera and the Aegean World*, London 1978.

THERA: A LATE CYCLADIC III SETTLEMENT AT MONOLITHOS

The question of the reinhabitation of Thera after the cataclysmic eruption of Late Bronze I is of interest not only for the history of settlement in the island, but also for assessment of the effects of the eruption. How soon afterwards was the island fertile enough to support permanent inhabitation again? How does any such inhabitation relate to contemporary settlement elsewhere in the Aegean islands? The following note is a contribution towards the solution of these questions.

On 30th August 1962 Warren visited Monolithos, the isolated crag of Triassic limestone near the east coast, on the flat plain forming the central part of the island. The following remarks are from his notebook of that date¹: LH III settlement on west slopes of Monolithos crag. Pottery various and very interesting. Plenty of good LH III, probably B, painted ware, mainly red - black horizontal bands on

1. P. Warren, *Travel Notebook II* pp. 44 - 7.

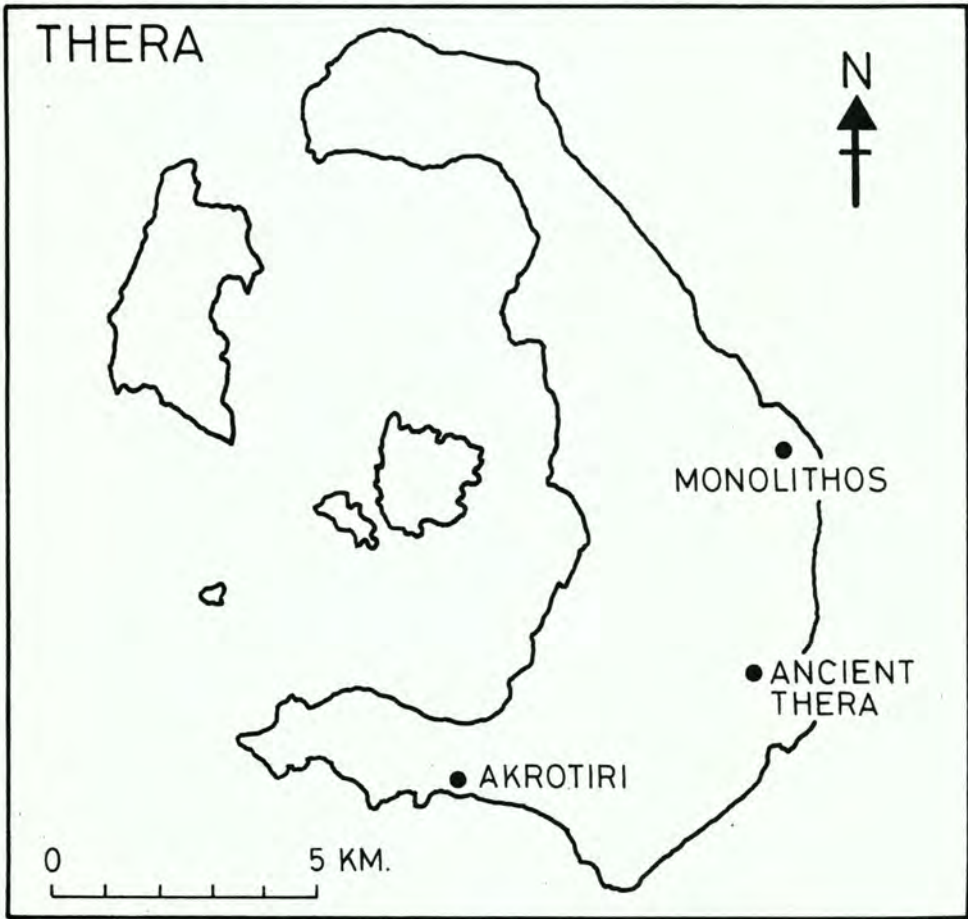

Fig. 1. Thera, showing sites referred to in text.

buff ground. 1 high kylix foot, 2 pieces of pithoi, several handles, larger painted with black on buff cross, one with snaky vertical line. One sherd with chequer-board pattern, black on buff (with sketch showing hatched triangle or lozenge) i. e. a post-volcano settlement. On that visit Warren also noted later sherds, including Corinthian and poor black glaze.

In 1970 the site was visited by Professor J. W. Sperling, who made very similar discoveries, completely indepen-

dently of Warren's. Sperling reported² sherds on cultivated ground near the hill, on the south Mycenaean, Geometric, Archaic, numerous Classical and some Hellenistic, on the north Classical. C. W. Blegen identified two or three of the sherds as imported Late Helladic III A painted and he and

2. J. W. Sperling, *Thera and Therasia* (Ancient Greek Cities 22. Athens Center of Eki-stics) (1973) 27-8, 61. Sperling adds that his sherds are in the museum at Phira, Thera.

Sperling thought a few tiny sherds could be LH III B. Sperling rightly remarked that these were the only post - LM I Late Bronze Age discoveries from Thera.

On 24th August 1976 a second visit was made by Warren, together with Doumas and Mrs Elizabeth Warren. The modern airstrip now runs almost beside the rock, but a fairly thick scatter of sherds and traces of walls were observed on the slopes, uncultivated scrub and vine terraces, on the north - west of the rock, up to one hundred metres from it.

The sherds found by us on this last visit again include clear Late Bronze III³. The most diagnostic of them are published here (figure 1). In the top row, from the left, we have part of a jar neck and shoulder, a deep bowl rim with a dark band at the rim⁴, a cooking pot rim; second row, a jar (?) fragment with what looks like a rosette pattern within a circle which is outlined by a fringe of dots (resembling the LM III C Fringe Style⁵), a fragment with a long - necked

bird, LH III B or C, more probably the latter⁶, a sherd with joining semi - circles in an LH III B - early C pattern⁷, and below this piece a bowl fragment with spirals (?), again LH III, and a cooking pot leg; third row, a piece with painted bands, one with curved lines in a pattern, both LH III, and a curved fragment, closed shape; lower row, part of a kylix stem with painted interior and reserved spot at

fig. 22 d, g, h ; 24 c ; 25 g (all Karphi). E. H. Hall, *Vrokastro* (1914) fig. 49 H. For a pattern similar to ours, with fringed outline to a circle, see G. Jacopi, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 13 - 14 (1930 - 1) fig. 72 top left (to the right of the octopus), an LH III C stirrup jar.

6. The LH III B birds illustrated by Furumark, *The Mycenaean Pottery : Analysis and Classification* (1941 ; reprint 1972) 253, 255, figs. 30 - 1 motive 7, do not look close to ours, although others, LH/LM III B, have the same type of head and the neck stuck in the middle of the top of the body (J. L. Benson, *Horse, Bird and Man, The Origins of Greek Painting* (1970) 73 and pls. XXIV 5, 9 ; XXV 2). An LM III B bird fairly close to ours, though more naturalistically painted, appears on a larnax from Vasilika Anogeia (illustrated in colour by K. Δαβάρας, *Μινωική τέχνη στο Μουσείον Ἡρακλείου* (n.d., but 1978) pl. 43). On the other hand in its rather free drawing, thin neck and openwork body decoration our bird looks III C (cf. Furumark, *op. cit.* fig. 31 motive 7 : 45) rather than Geometric (such as J. N. Coldstream, *Geometric Greece* (1977) fig. 66 b (on a Boeotian fibula), with the neck in its proper place). For the interior line pattern of our bird's body cf. one from Rhodes, G. Jacopi, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene* 13 - 14 (1930 - 1) pl. XXIV, an LH III C stirrup jar.

7. Furumark, *op. cit.* 343 fig. 57 motive 42 : 21 (III B - III C 1).

3. The sherds are in the Akrotiri Excavation Storerooms. We are most grateful to Dr. Elizabeth French for helpful comments and for information about the date of some of the sherds in figure 1.

4. The lip band is typical of LH III C on bowls and jars. See, from Lefkandi, M. Popham and E. Milburn, *Annual of the British School at Athens* 66 (1971) 335 fig. 1 nos. 3 - 4 ; fig. 4 no. 5 ; fig. 6 no. 2 ; from Tiryns, C. Podzuweit, University of London, Institute of Classical Studies, Minutes of Mycenaean Seminar 10 May 1978, fig. 1 nos. 3 and 9. -

5. For the dotted outline cf. M. Seiradaki, *Annual of the British School at Athens* 55 (1960)

Fig. 1. Late Bronze Age III pottery from Monolithos, Thera.

its base, and painted bands outside⁸, a tall, dark - painted kylix stem and two fragments of kylix bases, one of them painted with bands⁹; these kylix fragments seem typical of LH III A - B.

8. The interior reserved spot is an LH III C feature. See Popham and Milburn (note 4) 336 and fig. 1 no. 2, 340, 341, fig. 5 no. 4, 342.

9. For example, F. H. Stubbings, *Annual of the British School at Athens* 42 (1947) pl. 4 nos. 7 - 8, 10 - 12, 14 - 15; 6 nos. 1, 9, 12; 7 no. 6; all LH III A 2 - B kylikes from Attica.

The cumulative evidence of all these discoveries is a Late Cycladic III settlement at Monolithos. The stage when inhabitation began here is not yet definitively determined. Dr. E. B. French, who was good enough to read and improve this paper and to examine figure 1 before publication, considers that none of these sherds has to be earlier than LB III C, though several could be. Sperling and Blegen thought some of their sherds LH III A, but they are unpublished. Some of our

kylix fragments can be III A - B, while Sperling and Blegen also considered they had III B. The foundation may therefore have occurred in the 14th century¹⁰, which means inhabitation may have restarted after an interval of about one hundred years (end of LM IA to LH IIIA), on the view that the great eruption occurred in LM IA, or after an interval of about fifty years (end of LM I B to LH III A), if that eruption was in LM I B, about 1450 B.C.

What is certain, with our decorated sherds, is that the site was occupied in Late Cycladic III C, 12th century B.C. It is not yet known whether inhabitation continued from III C without a break; Professor Sperling reported Geometric sherds, by which time (8th century B.C.) Ancient Thera away up on Mesa Vouno was founded. The existence of settlement in the 12th century, after the great destructions on the mainland, is interesting and significant. Thera becomes yet another of the important Aegean islands (along with Euboea : Lefkandi, Kea : Aghia Eirene temple (Phase M), Melos : Phylacopi shrine, Paros : Koukounaries and Naxos : Grotta and Aplomata) with thriving, coastal settlement, obviously peaceful, in this century. No upheavals or marauders would seem to have been disturbing the Aegean islands at this time, at least not for the greater part of the 12th century.

10. For the beginning of LH III B well before the end of the 14th century B. C. see V. Hankey and P. Warren, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 21 (1974) 147 - 8, 150.

Whether the sherds published here include pottery imported from the Mycenaean mainland, as Sperling and Blegen concluded for some of their material, is not yet determined. Dr. French from the photograph, does not think they look of mainland origin; on the other hand the lustrous surface and paint of the kylikes would seem to the writers to be able to be at home there.

We referred at the beginning to Monolithos as a post-volcano (meaning post - great eruption) settlement. The relationship of the site to the pumice deposits is of course crucial for the hypothesis put forward by Leon Pomerance, that the great eruption did not take place until about 1200 B.C.¹¹. On this view the Monolithos site, or at least its Mycenaean levels, would be buried under pumice. Although only excavation can settle the point definitely, the remains at Monolithos, Late Bronze III and later periods, all appear together on the present ground surface, that is, on top of the pumice level. It therefore seems clear that Pomerance's hypothesis is incorrect and that, as is generally accepted, the pumice lies above (and the great eruption took place over) the Late Bronze I levels, at Akrotiri and elsewhere on Thera and Therasia.

CHRISTOS DOUMAS-PETER WARREN

11. L. Pomerance, *The Final Collapse of Santorini (Thera)*. 1400 B.C. or 1200 B.C. ? (*Studies in Mediterranean Archaeology* 26 (1970)). Cf. Pomerance, *Improbability of a Thera Collapse during the New Kingdom, 1503 - 1447 B. C.*, in C. Doumas, *Thera and the Aegean World* 1 (1978) 797 - 803.

FOUR STONE VASE FRAGMENTS FROM MOCHLOS

In 1911 the Mount Holyoke College Art Museum acquired three serpentine rim fragments and a serpentine lid, all from the island of Mochlos, Crete¹. One of these pieces is a rim fragment from a small open bowl with lugs level with the rim (fig. 1, left, and ill. 1). This type of stone bowl seems to have been particularly popular at Mochlos, beginning at the end of EM II and continuing into the MM I period². The Mount Holyoke piece is made of black serpentine with pale buff patches and is highly polished on the interior and exterior. Parallels from Mochlos include a limestone bowl from Tomb XV³ and a banded tufa bowl from Tomb XVI⁴. There is no information

available as to a more precise provenance for any of the Mount Holyoke pieces, but it seems likely that Seager found this rim fragment, along with many other stone vase fragments, "...scattered on the main tomb slope, apparently from graves which had been completely destroyed at an earlier period"⁵.

A diminutive lid (fig. 1, right, and ill. 2) probably came from the tomb slope as well. The piece has a plain underside and a squat, pawn-shaped handle. It is made of blue gray serpentine that shows buff and brown patches where the weathered surface has been chipped and abraded. The lid's size, shape and material point to a late EM II to MM Ib/II date for the piece⁶.

The rim fragment shown in fig. 2, left, and ill. 3 is of a somewhat later date. Plain open bowls of this type, with thick walls and very large diameters, seem to come mostly from domestic or palatial contexts of the MM

1. I am grateful to Wendy M. Watson, Curator of the Mount Holyoke College Art Museum, for permission to publish these pieces, and to Benjamin R. Foster for providing the photographs. All four objects bear the museum number BB 1. Mount Holyoke's Minoan pottery collection has been published by the author in *The Mount Holyoke College Collection of Minoan Pottery*, *Temple University Aegean Symposium* 3 (1978) 1-30.

2. Peter Warren, *Minoan Stone Vases* (Cambridge, 1969) 27. The Mount Holyoke fragment should be classed with Warren's Type 10A, variety 2.

3. Richard B. Seager, *Explorations in the Island of Mochlos* (Boston and New York, 1912) fig. 37 XV c.

4. Seager (supra n. 3) fig. 37 XVI 2.

5. Seager (supra n. 3) 80-81. The main tomb slope may be the fifth and fourth terraces, recently mapped as part of a reinvestigation of the Mochlos tombs and settlements. For a preliminary report, see Jeffrey S. Soles, «Mochlos», *Expedition* 20 (1978) 4-15.

6. Warren (supra n. 2) 68. The piece fits under Warren's Type 27, variety 1A.

Fig. 1. Bowl fragment and lid, Mochlos

Fig. 2. Bowl and goblet fragments, Mochlos.

Fig. 3. Detail of repair work on goblet fragment, Mochlos.

to LM II/IIIa 1 periods⁷. The Mount Holyoke piece is of black serpentine with pale buff patches and is highly polished inside and out. The fragment might well have come from Seager's excavation of four Mochlos house blocks of the MM III to LM Ib period.

The fourth Mount Holyoke piece (fig. 2, right, and ill. 4) probably also came from the house blocks. It is part of deep vessel with straight-sloping sides, a profile characteristic of stone vases made in the MM III to LM I period⁸. The vase is of yellow gray serpentine with a clear network of gray black veins visible on its polished exterior.

Of particular interest is the fact that the vessel was repaired in antiquity. Along the right edge of the fragment, a hole 1.7 cm. in diameter was drilled 5.3 cm. below the rim and 3 cm. from the edge (fig. 3). A shallow groove, 6 cm. in length and rising slightly to the right, was then incised on the vase's exterior. The groove begins just to the left of the hole and extends all the way to the edge to the right of the hole. A corresponding groove and hole were presumably made in the joining piece so that a staple could be fitted between

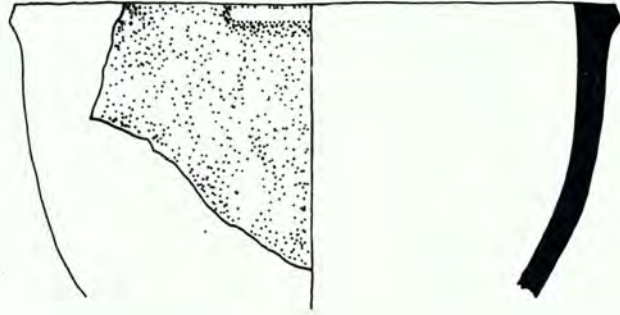
7. Warren (supra n. 2) 78. The Mount Holyoke piece may have had a molded base like the example illustrated from Knossos in D244 and P448 (Type 32E), or may have been plain (Type 31C), with comparably large examples from Knossos and Tylissos.

8. For plain deep cups of this type, see Warren (supra n. 2) 38 (Type 17E), especially P234 from Palaikastro; L. H. Sackett, M. R. Popham, and P. Warren, *Excavations at Palaikastro*, VI, *BSA* 60 (1965) fig. 21-52.

the two holes. The vase was evidently stapled in at least two places along the break, since part of another hole may be seen 3.3 cm. above the first. A more recent break cuts across this hole and runs along the edge of the groove.

Another Aegean example of stone vase repair work occurs on the marble chalice found in Room 16 at Akrotiri⁹. About 2 cm. below the rim, the chalice has two small holes on either side of a long break. A Mesopotamian parallel may be seen in the great alabaster vase from Uruk¹⁰. The body of this vessel was repaired in many places by vertical copper hands that obscured the designs on the registers¹¹. Two rim fragments were reattached to the vessel by means of a kind of blanket stitch using short copper staples. One of the rim fragments was apparently made specially and did not belong to the original vessel, for it lacks the continuation of the design on the joining fragment.

The technique of Aegean stone vase repair work was probably adapted from pottery mending methods, such as the lead riveting work seen on Early Bronze bowls from Cycladic and Greek mainland sites¹². In the case of the Mochlos

III. 1. Bowl fragment, Mochlos: diameter 10 cm.; depth preserved 5.2 cm.

III. 2. Lid, Mochlos: diameter 5.2 cm.; height 2.1 cm.

9. Spyridon Marinatos, *Excavations at Thera V* (Athens, 1972) pl. 67. I am grateful to Peter Warren for drawing this parallel to my attention and for other remarks on repairs to Aegean vessels.

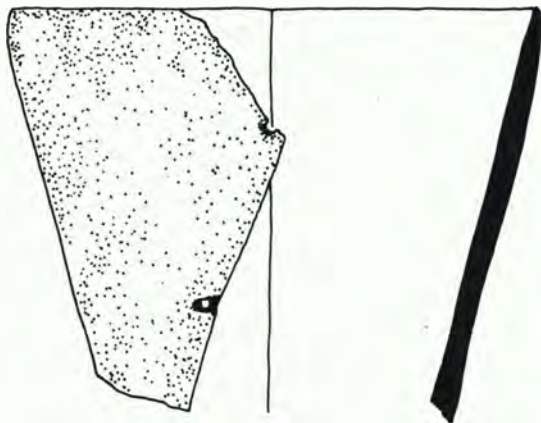
10. Ernst Heinrich, *Kleinfunde aus den archaischen Tempelschichten in Uruk* (Berlin, 1936) pl. 3 and pl. 38 (detailed drawing of the registers).

11. These bands were removed by the excavators in order to study the decoration (Heinrich [supra n. 10] 15).

12. Colin Renfrew, *Cycladic Metallurgy and*

III. 3. Bowl fragment, Mochlos: diameter 30 cm.; depth preserved 5.5 cm.

Ill. 4. Goblet fragment, Mochlos : diameter 10 cm. ; depth preserved 7.2 cm.

vase, metal staples were not used, since there are no traces of discoloration around the holes or grooves. The fragments may have been held together by leather thongs, which were affixed when damp. The leather strips tightened as they dried, thereby securing the repair¹³. There is evidence, however, that metal rivets were used for other purposes on Aegean stoneware. The separate body and foot of the Akrotiri chalice mentioned above, for instance, were joined by glue reinforced with three tiny silver rivets¹⁴.

To judge from the paucity of Aegean examples of stoneware mended in antiquity and in view of the special efforts made to mend the Mochlos vase, the piece was most likely part of a tall

goblet or small chalice, rather than a simple deep cup. Two MM III/LM I limestone goblets from Haghia Triada are of similar dimensions, though slightly taller¹⁵ ; in general, chalices tend to have larger diameters than the Mochlos vessel¹⁶.

The four pieces published here make a small but significant addition to the corpus of stoneware known from Mochlos. The bowl fragment with lugs set around the rim attests once again to the popularity of this stone vessel type at Mochlos, whence thirteen other examples are known¹⁷. The miniature plain lid brings to four the number of such lids known from the island¹⁸. There are no other very large open bowls from Mochlos¹⁹, and from other Minoan sites there are few that have the dimensions of the Mount Holyoke piece. To my knowledge, there are no other tall goblets or deep cups from Mochlos.

Two of the Mount Holyoke pieces, the bowl with rim lugs and the lid, were almost certainly made at Mochlos. They were among the products of a thriving stone vase industry that manufactured a wide range of vessels at Mochlos during the Early Minoan per-

15. Warren (supra n. 2) 97 - 98 (Type 39).

16. Warren (supra n. 2) 36 - 37 (Type 15), especially several serpentine examples from Mallia houses and Psaira.

17. Warren (supra n. 2) 120.

18. Warren (supra n. 2) 120.

the Aegean Early Bronze Age, *AJA* 71 (1967) 4 and pl. 2 b.

13. I am grateful to Edith Porada for this suggestion and for other comments on the mending of stone vessels in antiquity.

14. Marinatos (supra n. 9) 32.

19. Of somewhat smaller proportions are a marble bowl on a pedestal foot with a diameter of about 22 cm. (Seager [supra n. 3] fig. 7 II q) and a marble spouted bowl with a diameter of about 15 cm. (Seager [supra n. 3] fig. 18 IV 4).

iod. The Mochlos industry seems to have declined in later periods, probably in the face of competition from the palace workshops²⁰. The large bowl and goblet were likely made in these work-

shops, because there are no similar vessels from Mochlos and also because both types are somewhat unusual. The goblet may have been sent back to its place of origin or to a repair specialist for its mend, or it may have been fixed at Mochlos.

20. Soles (supra n. 3) 13.

KAREN POLINGER FOSTER

AN ARCHAIC RELIEF PITHOS FRAGMENT FROM MELOS

A systematic and intensive site survey of about 30 sq. kms. of Melos was organized by the author in 1976 as part of the island-wide programme of interdisciplinary studies in connexion with the new excavations at Phylakopi by Professor Colin Renfrew for the British

School at Athens¹. Some 65 new sites of all periods from Neolithic to Byzantine were discovered, raising the total for the island as a whole to about 112². Scattered finds of 8th to 6th century B.C. pottery at many of these sites indicate settlement in the Melian countryside during the Late Geometric and Archaic periods more dense than had previously been suspected (fig. 2). The purpose of this note is to report a stamped pithos fragment of Archaic

The following special abbreviations are used in this article:

Baur = P.V.C. Baur, *Centaurs in Ancient Art* (1912)

Boardman = J. Boardman, *Island Gems* (1963)

Lamb = W. Lamb, Stamped pithos fragments in the collection of the British School, *BSA* 26 (1923-5) 72-77.

Gazetteer = J. F. Cherry, A Gazetteer of archaeological sites on Melos, in *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation on Melos* (A.C. Renfrew and J. M. Wagstaff, eds.). Cambridge University Press, forthcoming.

1. The survey was undertaken at the suggestion of Prof. Colin Renfrew and in collaboration with the Greek Archaeological Service, to whose representative for the survey Miss Calliope Preka we are most grateful.

2. Full results of the survey are in the course of publication: see *Gazetteer* and J. F. Cherry, Towards the definition of site distribution on Melos in Renfrew and Wagstaff (*op. cit.*).

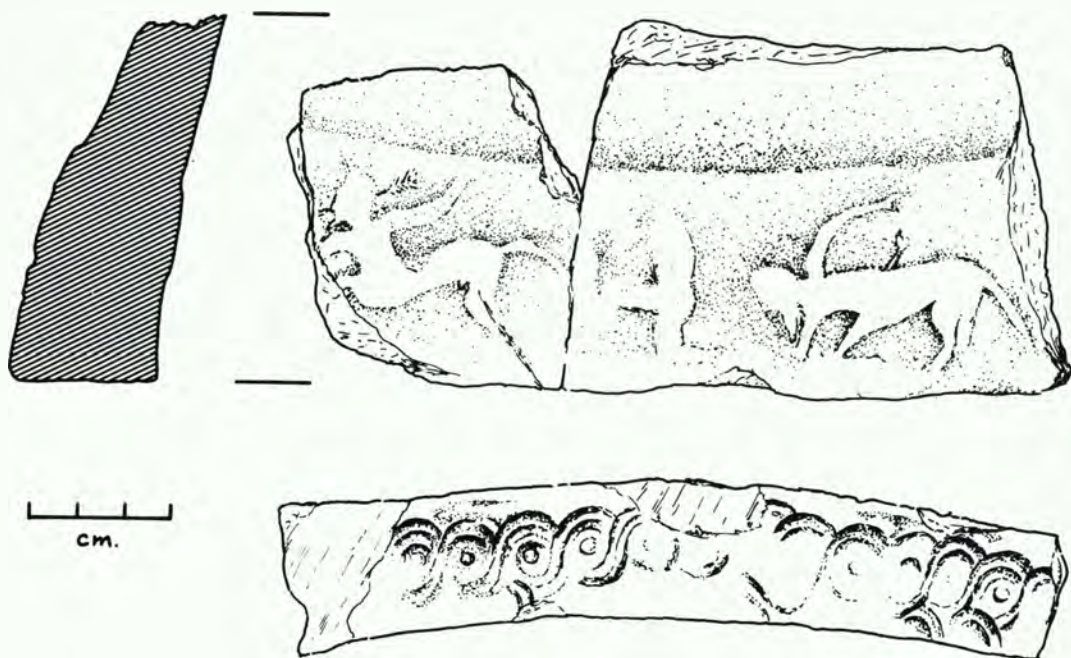

Fig. 1. An archaic Relief Pithos Fragment from Melos.

date from one of these new sites at Soleta³ in south east Melos.

Lid of relief-stamped pithos (fig. 1).

2 joining sherds; max. preserved width 16.5 ucms.; max. preserved height 7.8 cms.; thickness at base 3.2 cms.

Semi - coarse red - brown clay, with traces of pale brown slip; surface very worn in places.

Decoration. (1) Base: impressed

design of continuous double plait with 3 strands in each twist encircling a central boss⁴; the design is incompletely represented along the inside edge due to lack of space.

(2) Exterior relief band: Herakles and centaurs — (l. to r.) galloping centaur; Herakles kneeling left; fallen centaur with an arrow in his back.

Comments. Although worn, the centauro-machy scene is clearly that on two

3. Surface pottery from this site (as from all other sites found in 1976) is stored in the Melos museum in Plaka and labelled MSS 103 BV. The site at Soleta is no. 59 in *Gazetteer*.

4. Cf. *Lamb*, nos. III and VI; *Baur* 9, no. 15; *Ath. Mitt.* 21 (1896) 216-7, Pl. V. All three examples are from Melos and may well have been impressed with the same stamp. For an Attic example cf. *Arch. Delt.* 18 (1963): *Chronika*, pl. 49.

Melian stamped pithos fragments in the collection of the British School at Athens⁵ and from the same stamps. Slight differences of spacing between the figures in the three examples confirm Lamb's suggestion⁶ that each of the figures was stamped separately. Her composite drawing⁷ allows reconstruc-

tion of missing details in the new example. The centaur on the left carries a branch over his right shoulder, while Herakles wields a bow and arrow pointed left; all three figures are drawn with unusually bristly hair; the left centaur should repeat to the right of the right centaur. *Date.* The piece probably be-

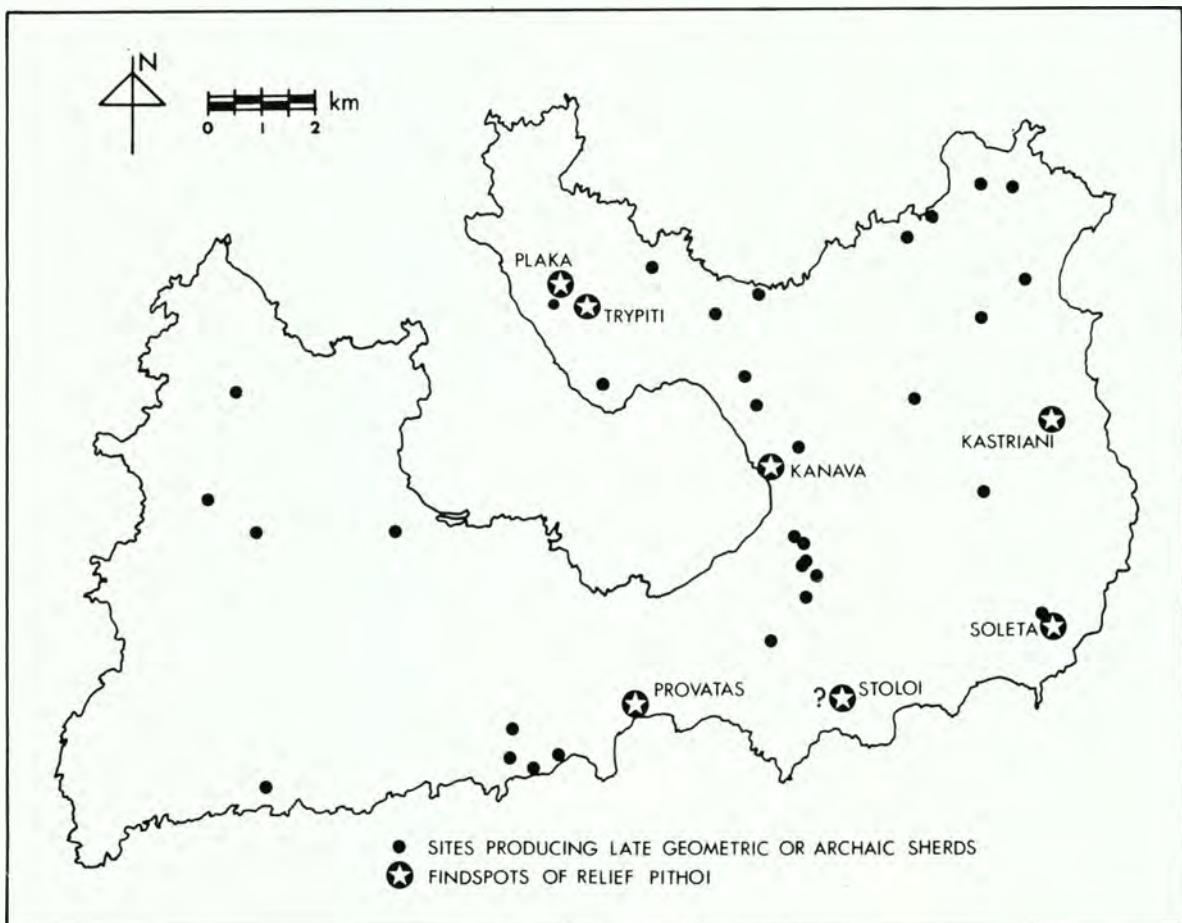
5. Lamb, nos. VII and VIII + IX. Both fragments were found by D. Mackenzie in 1896; cf. D. Mackenzie, «Ancient sites in Melos», *BSA* 3 (1896 - 7) 75 and 80.

6. Lamb 76.

7. *Ibid.*, Pl. 12 b.

8. For centaurs on relief pithoi, and in island Archaic art generally, see Baur; J. Schäfer, *Studien zu den griechischen Reliefpithoi des 8 - 6 Jahrhunderts v. Chr. aus Kreta, Rhodos, Tenos und Boiotia* (1957); Boardman 54 - 5.

Fig. 2. The Island of Melos.

longs in the second half of the 6th century B.C.

The new find is of interest for two reasons. Firstly, it forms a useful addition to the small published corpus of Melian relief pithoi which is both later and less well known than the main series from Tenos. To the 10 Melian examples catalogued by Lamb⁹ and Courby¹⁰ must be added the very fine complete funerary pithos found at Kanava (fig. 2) in 1969, now restored and on display in the Melos museum¹¹; F. Zapheropoulou noted that the museum has several other unpublished relief pithos sherds, mostly with centauromachy scenes¹². Amongst these pieces there are at least 3 probable cases of the use of the same stamp on separate vessels found in different parts of the island¹³. The fabric of the new piece and those examined at the BSA visually matches that of contemporary Archaic Melian pottery¹⁴. Boardman and others¹⁵ have

noted the close similarities of style and subject between these vessels and certain gemstones, including some from Melos. This evidence, taken together, suggests the output of a productive local workshop: the Melian relief pithoi should perhaps now be accorded equal status alongside the "Melian amphorae", gemstones, jewellery and sculpture¹⁶ as distinctive products of "an important and original art centre"¹⁷ in 6th century B.C. Greece.

Secondly, it is becoming clear that relief pithoi are to be found in several districts of Melos (fig. 2). Exact findspots are not recorded or published in most cases, but the list certainly includes Plaka, Trypiti, Kanava, Kastriani (Upper Komia), Soleta and Provatas¹⁸, and the unpublished fragments in the Melos museum are reported to have come from various localities in the island. The site at Stoloï¹⁹, where pieces of an archaic pithos including rimsherds and a probable fenestrated handle fragment were recently found, should tentatively be included here. While virtually all the Protogeometric to Middle Geometric material from the island comes from the cemetery of Ancient Melos between Trypiti and Agia Phaneromeni, Late Geometric and Archaic settlements can now be shown to have existed very widely throughout Melos (fig. 2). In contrast, the Classical and Hellenistic eras witnessed a steady decline in rural settlement at

9. Lamb. nos. III - X.

10. P. Courby, *Vases grecs à reliefs* (1922) 82. Of the two examples noted by Courby, one is Melos museum catalogue no. B208, first published in *Ath. Mitt.* 21 (1896) 216 - 7; the other is in the private collection of D. M. Robinson (*Baur* 9, no. 14).

11. *Arch. Delt.* 25 (1970): *Chronica*, 423; *Arch. Delt.* 27 (1972): *Chronica*, 605 - 6; Melos museum no. B542.

12. *Arch. Delt.* 27 (1972): *Chronica*, 606.

13. (1) Lamb, nos. VII - IX and the present example; (2) Melos B208 and *Baur* 9, no. 14; (3) see n. 4 above.

14. Cf., however, the 'Melian amphorae' which petrological examination has recently suggested may not be local Melian products: C. Renfrew and D. F. Williams, «Non - Melian amphorae?» (MS., forthcoming).

15. Boardman 107; *Baur* 7 - 8; Lamb 74.

16. Discussed, with references, in Boardman 105 - 8.

17. *ibid.*, 108.

18. *Gazetteer*, nos. 4, 9, 23, 44, 59, 81.

19. *ibid.*, no. 77.

the expense of the growth in size and importance of the main island centre at Ancient Melos²⁰. The 8th to 6th centuries thus appear to be the time of maximum growth and dispersion of population on Melos during the 1st millennium B.C.²¹. This picture now

finds useful confirmation from these finds of Archaic burials in large and ornate pithoi in a number of areas distant from the main town, a feature which cannot be paralleled either earlier or later in the millennium.

JOHN F. CHERRY

20. Changes in settlement pattern in Melos are discussed in detail in J. F. Cherry and J. M. Wagstaff, «Settlement and population change», in Renfrew and Wagstaff (*op. cit.*).

21. This pattern can be paralleled in other areas of Greece : cf. the growth of rural popu-

lation in Attica in Late Geometric times (J. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery* (1968) 360 ; A. M., Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State* (1977) 11 - 14).

AUSGRABUNGEN IN KALLIPOLIS (OST-AETOLIEN)

1977 - 1978

Τὸ γερμανικὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ τὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ Συμπόσιο, ποὺ ὁργανώθηκε στὸ Βερολῖνο (23-26 Νοεμβρίου 1978) ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο. Θέμα τοῦ Συμποσίου ἦταν «Wohnen in der klassischen Polis». Αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ εὐχαριστήσω θερμὰ τοὺς ὁργανωτὲς τοῦ Συμποσίου, Γερμανοὺς ἀρχιτέκτονες W. Hoerfner καὶ E. - L. Schwandner, ποὺ μὲ τὴ φι-

λικὴ πρόσκλησή τους μοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρίαν νὰ κάμω γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς μου στὴν ἀρχαία Καλλιπολὴ τῆς Αἰτωλίας, ποὺ ἀποτελοῦν, πιστεύω, οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ κατοικία. Παράλληλα ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ὅλους τοὺς συνεργάτες μου στὴν ἀνασκαφή, ποὺ μὲ ζῆλο καὶ αὐταπάρνηση συμμερίστηκαν μαζί μου τοὺς

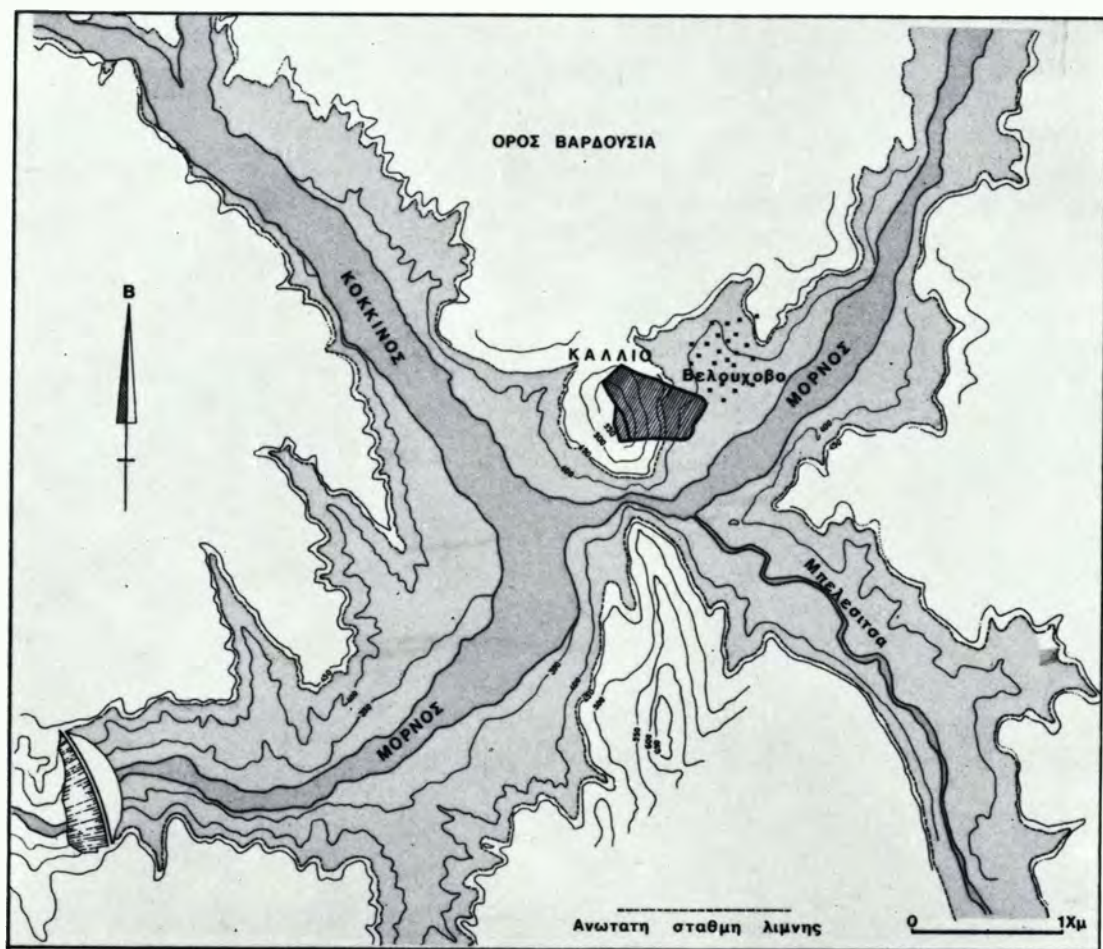

Abb. 1. Topographischer Plan des Mornos-Dammes und des Stausees mit Lage der antiken Stadt Kallipolis.

κόπους, αλλά και τις χαρές που προσφέρει ή δουλειά στο υπαιθρο και ταυτόχρονα ή επεξεργασία των εύρημάτων στις αποθήκες. Τους νέους αρχαιολόγους Παναγιώτη Βαλαβάνη, Παναγιώτη Χατζιδάκη, Μαρία Σταυροπούλου, Μαρία Ψωμαδάκη, Βάνα Κομνηνού, Έφη Μπαζιωτοπούλου, Κατε-

ρίνα Κυριαζοπούλου, Ντίνα Οικονομάκου, Πόπη Χ΄γιαννακού και Ουρανία Άποστολοπούλου, τους αρχιτέκτονες Θεμιστοκλή Θωμαΐδη και Ulla Fahrenkrug και τους φωτογράφους † Σπύρο Τσαβδάρογλου και Βασίλη Σταματόπουλο. Ή πολύχρονη πείρα του επιστάτη των ανασκαφών Χρήστου

Καλτσῆ ἀποδείχτηκε καὶ στὸ Κάλλιο πολὺτιμη. Εὐχαριστῶ ἀκόμα τοὺς ἀρχιτεχνίτες-συντηρητὲς τοῦ Μουσείου Δελφῶν Ἀνδρέα Μαυραγάνη, Νίκο Βάγιανο, Λάκη Μαυρόπουλο καὶ Λουκᾶ Μποῦνδρο, καθὼς καὶ τὸ διοικητικὸ προσωπικὸ τῆς Ἐφορείας.

Kallipolis in Ost-Aetolien ist 75 km südwestlich von Delphi und 50 km nordöstlich der Bucht von Naupaktos

gelegen, nahe beim Dorfe Velouchovo (heute Kallion), 6 km westlich von Lidoriki.

Die Stadt wurde um die Mitte des 4. Jahrhunderts v. Chr. am Osthang eines 200 m aufsteigenden Hügels (612 m ü.M.) angelegt, der zum südlichen Vorgebirge des Vardhousia-Massivs gehört (A b b. 1 und 2). Dies geschah an einer geographisch-strategisch günstigen Stelle, nahe am rechten Ufer des Flusses Mornos (des antiken Daphnos), wo der

Abb. 2. Ansicht des Stadthügels von Westen.

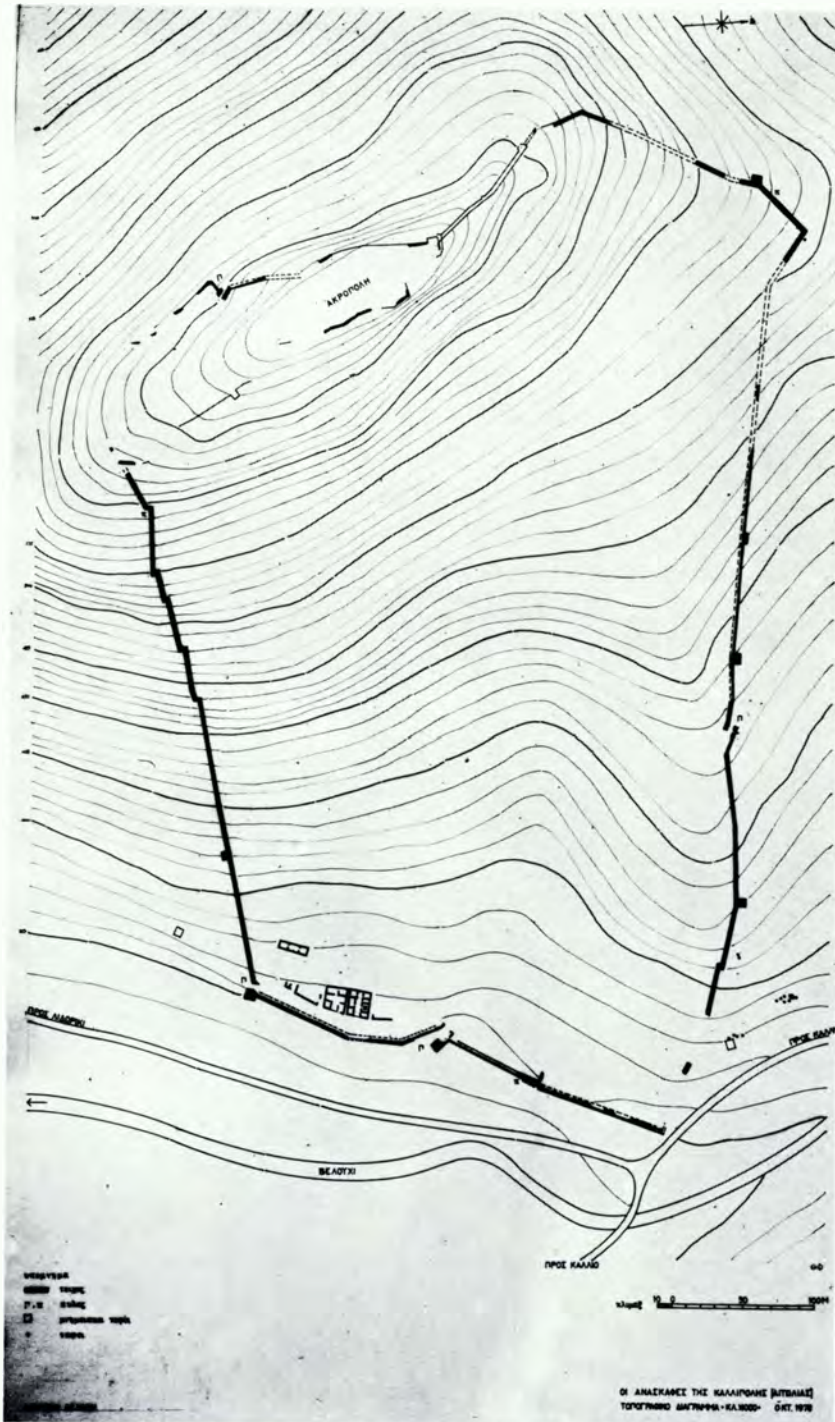

Abb. 3. Topographischer Plan der festen Stadt Kallipolis (Th. Thomaides).

Abb. 4. Südliches Stadttor mit Turm. Im Inneren spätrömische Gräber.

Übergang durch einen Paß kontrolliert werden konnte (Abb. 1 und 2). Noch heute verläuft die Hauptstraße Delphi-Amphissa-Naupaktos über eine schmale Brücke, durch diesen Engpaß.

Diese Siedlung ist bemerkenswert wegen ihrer gut erhaltenen langen Befestigungsmauern (Abb. 3); sie wurde

schon zu Beginn unseres Jahrhunderts mit dem antiken Kallipolis identifiziert, dessen furchtbare Zerstörung durch die Gallier im Jahre 279 v. Chr. von Pausanias beschrieben wird (X 19,4). Nach der Auffindung von Inschriften (meist Ehren- oder Proxenie-Dekreten) auf denen der Name der Ehre und Proxenie

Abb. 5. Das feste Haupttor in der Mitte der Ostmauer am Fluß.

Abb. 6. Tempelfundamente auf Terrasse II von Süden.

verleihenden Stadt Kallipolis öfters erscheint, kann an der Identifizierung nicht mehr gezweifelt werden.

Kallipolis steht heute vor einer neuen, diesmal endgültigen Katastrophe: ihre ganze Unterstadt samt der Agora, einem theaterähnlichen Rund und den öffentlichen und privaten Bauten stehen vor der Überflutung, da sie innerhalb des Areals des kolossalen Stausees liegen, der durch den Mornos-Staudamm abgeschlossen wird (Abb. 1).

Die frühesten Nachrichten über das Land der Aetolier, in dem Kallipolis

Architectural floor plan of the Sakhmeh (Temple) at Abydos, Egypt. The plan shows a complex of rooms and corridors, including a large central hall (Room 1) and several smaller rooms (Rooms 2-10). A scale bar at the bottom left indicates 0 to 10 meters. A north arrow is located at the bottom right. The plan is labeled 'Sakhmeh (Temple)' and 'Abydos'.

Abb. 8. Zimmer mit Kieselmosaik in Haus I.
Im Hintergrund Außenwand von Haus II.

liegt, verdanken wir Thukydides (III 94,3). In diesem unwegsamen, gebirgigen Teil des griechischen Festlandes siedelten in der Antike drei Völkergruppen: die Apodoten im Süden, die Ophionen in Mittelaetolien und die Eurytanen im Norden. Unter den Ophionen gibt es zwei kleinere Gruppen, die Bomier und die Kallier. Die Kallier wohnten im zentralen Ost-aetolien zwischen den Bergen, entlang dem rechten Flußufer des Mornos. Ihre wichtigste Siedlung

war natürlich Kallion oder Kallipolis.

Nach Thukydides war Kallion, wie auch die anderen Städte Aetoliens, eine Siedlung ohne jegliche Befestigung (οικοῦν δὲ - οἱ Αἰτωλοὶ - κατὰ κόμας ἀτειχιστοὺς). Thukydides beschreibt die Aetolier auch als "leichtfüßige" (ποδῶκες) tapfere Krieger mit leichter Bewaffnung. Ihre Tüchtigkeit im Kleinkrieg mußten die Athener im Peloponnesischen Krieg erfahren als der Strateger Demosthenes im Jahre 426 v. Chr. Acto-

Abb. 9a. Fragmente von Terrakottastatuetten aus der Brandschicht von Haus I.

Abb. 9b. Weiblicher Terrakottakopf aus Haus I.

lien zu erobern suchte; die Athener erlitten durch die Aetolier und besonders durch die Kallier in den Waldschluchten eine jämmerliche Niederlage und nur wenigen gelang es unter schweren Verlusten sich zu ihrem Lager in Naupaktos durchzuschlagen.

Der Name der Stadt wird einmal noch in späterer Zeit überliefert: Polybios berichtet von einem mutigen Marsch des römischen Feldherrn M. Acilius Glabrio vom Spercheios-Tal nach Kalli-

polis im Jahre 191 v. Chr. Der Wendepunkt in der Geschichte der Stadt wurde jedoch ihre vollständige Zerstörung durch die Gallier im Jahre 279 v. Chr., die uns von Pausanias überliefert ist. Die wenigen Bewohner, meist alte Männer, Frauen und Kinder wurden hingemetzelt, die öffentlichen und privaten Bauten und auch die Heiligtümer niedergebrannt; solch gottlose Taten hatten die Griechen bis dahin noch nicht erlebt.

Die ersten Sondagen, die 1970/71 und 1975/76 von den Ephoren in Delphi B. Petrakos und Ph. Zapheirópoulou unternommen wurden, brachten bemerkenswerte architektonische Reste innerhalb der Stadtmauer zutage. Auch hellenistische und spätrömische Gräber wurden außerhalb der Mauer in der Nord- und Südnekropole entdeckt, darunter ein römisches Kuppelgrab (Heroon) mit Marmorsarkophagen. Die architektonischen Reste stammen hauptsächlich aus frühhellenistischer, spätrömischer und frühchristlicher Zeit. Bedeutsamer Fund war eine frühchristliche Basilika mit reich dekoriertem und beschriftetem Mosaikfußboden, der heute im Museum von Delphi aufbewahrt wird.

Im Jahr 1977 inaugurierte die Ephorie von Delphi ein internationales Grabungsprojekt. Die Unterstadt wurde in drei Abschnitte, einen nördlichen, einen mittleren und einen südlichen Sektor aufgeteilt. Die Französische Schule unternahm unter Leitung von Robert Laffineur Ausgrabungen im Nordsektor und hat dabei bis jetzt Reste später Bauten mit wiederverwendeten Material früherer Bauten aufgedeckt, darunter große

Fragmente von Orthostaten eines Apsidenbaus (Exedra) frühhellenistischer Zeit mit bemerkenswerten Inschriften. Im Mittelsektor gruben amerikanische Archäologen unter der Leitung von Professor Sharron Herbert im Jahre 1977 während einer kürzeren Zeitspanne und legten fünf Probeschnitte hinab bis zum gewachsenen Fels. 1976 und 1977 nahm auch eine holländische Survey Group unter der Leitung von S. Bakhuizen teil und erstellte einen topographischen Plan im Maßstab 1:1000.

Die Ergebnisse der griechischen Ausgrabung im Südsektor während zweier Kampagnen 1977 und 1978, die sich insgesamt über fünf Monate erstreckten, waren in jeder Hinsicht überraschend und aufschlußreich. An diesen Ausgrabungen nahmen sechs jüngere Archäologen und zwei Architekten teil.

Eine etwa 2 km lange Stadtmauer, die stellenweise bis zu drei Meter hoch erhalten ist, umschließt auf einem steilen, felsigen und unregelmäßigen Gelände den noch eigens ummauerten Bezirk der Akropolis (A b b. 3). Unsere Grabung konzentrierte sich auf zwei Terrassen an der südöstlichen Innenecke des Mauerringes, zwischen den zwei Haupttoren der Stadt, dem Südtor und dem Osttor gelegen. Durch dieses in der Mitte der Ostmauer liegende mächtige Osttor führt noch heute die Straße am rechten Flußufer zum Mittelpunkt der Stadt, der Agora. Beide Tore wurden vollständig freigelegt (A b b. 4 und 5).

Auf der oberen Terrasse II wurde ein tempelartiger Bau ausgegraben (A b b. 6); seine unorthodoxe Nord-Süd Orientierung und sein ungewöhnliches Längen-Breiten-Verhältnis von 1 : 3,5

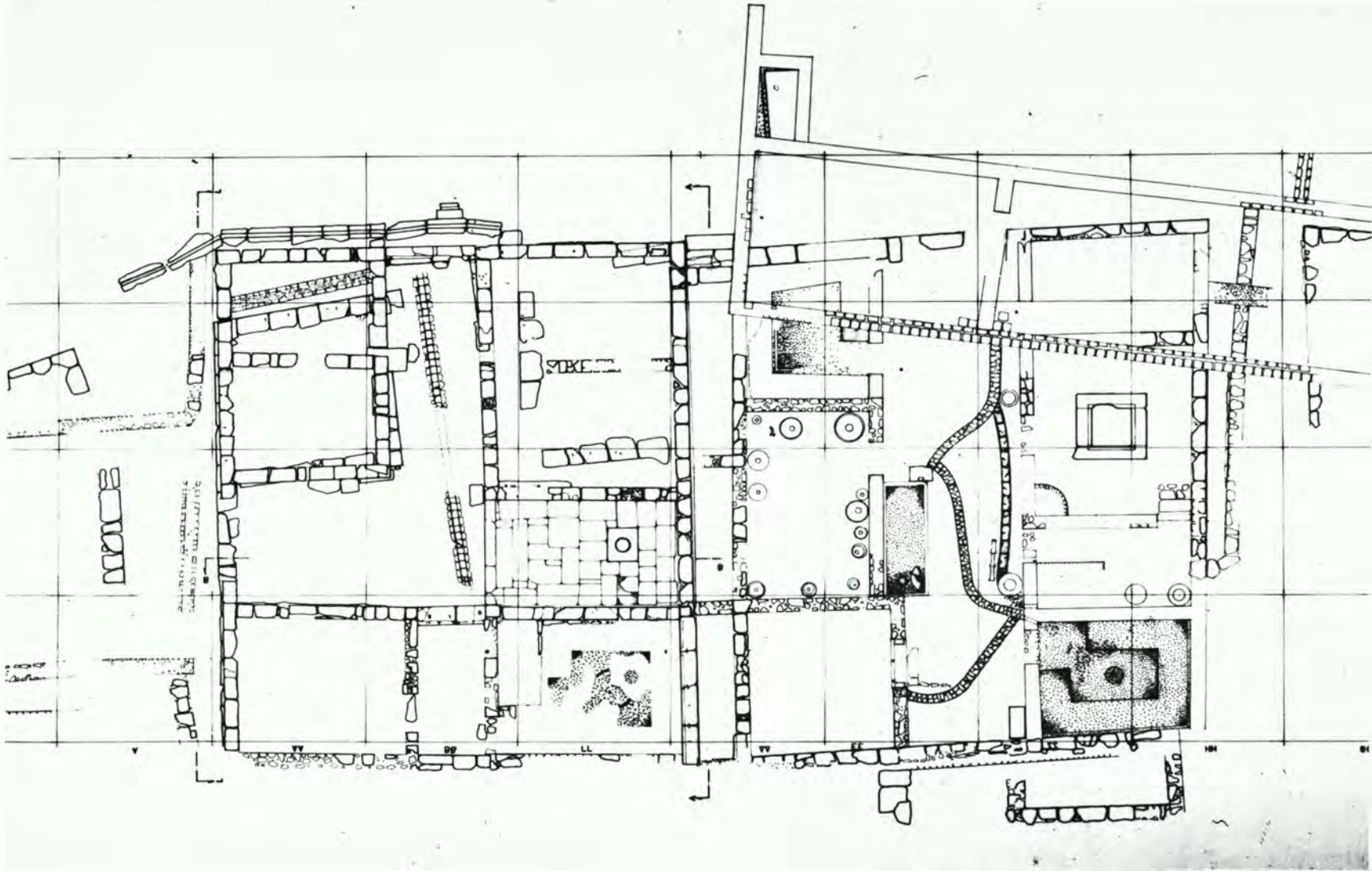

Abb. 10. Grundriß von Haus III und IV (Th. Thomaides).

Abb. 11. Teilansicht der spätrömischen Badanlage.

geben Probleme auf. Jedenfalls ist der Originalgrundriß durch spätere Überbauungen verunklärt.

Auf der unteren Terrasse kamen sehr aufschlußreiche Hauskomplexe ans Licht die parallel zur Ostmauer verlaufen (Abb. 7). Bis jetzt läßt sich eine Reihe von fünf großen, meist vielräumigen Häusern mit rechteckigem Grundriß unterscheiden, die in westöstlicher Richtung orientiert sind. Ihre Ostfront liegt an der parallel zur Ostmauer verlaufen-

den Straße, die vom Südtor her zum Zentrum der Stadt führt.

Von Haus I wurde bis jetzt nur ein Raum mit Kieselmosaik freigelegt (Radmotiv in der Mitte, Abb. 8). Man konnte dabei zwei Bauphasen unterscheiden; bei der jüngeren Phase wurde der Raum nach Norden und Westen erweitert und über das Mosaik ein zweiter Fußboden aus gestampfter Erde ge-

Abb. 12. Mosaikboden in der Badanlage.

Abb. 13. Ansicht von Haus IV von Südwesten.
Im Hintergrund spätrömische Baureste.

Abb. 14. Haus IV von Westen. In der Mitte
der Innenhof mit dem Kanalisationssystem.

Abb. 15. Innenhof von Haus IV von Osten.

Abb. 16. Der Archivraum (1) in Haus IV.

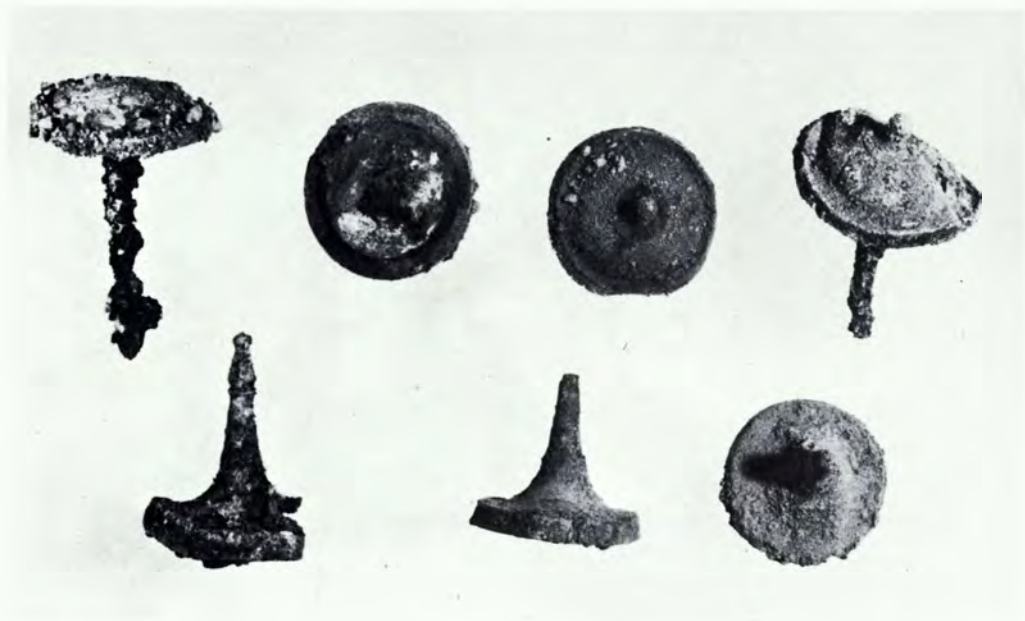

Abb. 17. Verschiedene Arten von Tünnägeln mit dekorativen Bronzeköpfen aus dem Archivhaus.

legt. Auf dem Boden fanden sich in einer dicken Brandschicht zahlreiche Terrakottastatuetten (Abb. 9 a - b), Astragale und Gefäße, welche die Zerstörung von Haus I in das Ende des 4. oder in den Anfang des 3. Jhs. v. Chr. datieren.

Von Haus II sind nur die Außenwände erhalten, die an der Südseite sogar sehr hoch anstehen. Sie bestehen aus mächtigen, gut gefügten isodometrapezen Kalksteinquadern (Abb. 8). Die Zwischenwände wurden durch spätrömische oder noch spätere Ueberbauung oder durch den Ackerpflug zerstört.

Die Häuser III und IV von fast gleichen Abmessungen ($18 \times 15,40$ m) sind von ähnlicher Anlage (Abb. 10). Beide sind durch einen Durchgang von 1.20 m getrennt. Ihr Grundriß gehört

dem gleichen Haustyp an und weist die gleiche Raumaufteilung auf: zu beiden Seiten eines langgestreckten Korridors oder besser, eines Innenhofes, sind sieben bis acht Räume ausgelegt. Haus III, das zum Teil schon von B. Petrakos und Ph. Zaphiropoulou ausgegraben wurde, war in spätrömischer Zeit wieder bewohnt, dabei wurde die Aufteilung der Räume verändert und die Innenausstattung ausgeraubt.

Wir wenden uns erst dem gut erhaltenen und reich ausgestatteten Haus IV zu, das von jüngeren Überbauungen freigeblieben ist. Nur ein großer spätrömischer Bau, wahrscheinlich eine Badanlage mit Mosaikboden, überlagert einen Teil des Ostflügels des Hauses (Abb. 11 - 12). Der Eingang von Haus IV an der Mitte der 15,40 m breiten Ostseite führt in einen 12 m langen

Abb. 18. Satyr beim Gelage (Bein).

Abb. 19. Gorgoneion vom Deckel
des Holzkästchens (Bein).

und 4,50 m breiten Innenhof (A b b. 13). Hier fällt das ausgedehnte Kanalisationssystem (A b b. 14) ins Auge; die Abwässer aus den verschiedenen Räumen wurden über die mit Steinplatten abgedeckten Kanäle nach Osten

hin zur Straße geleitet. In der südwestlichen Ecke des Hofes fand sich *in situ* eine große Marmorschale mit Fuß, ein Perirrhanterion, das auf einem Mosaikboden ohne Dekor aufgestellt war (A b b. 15). Das Mosaik wurde eigens für das geweihte Wasser des Perirrhanterions ausgelegt.

Nördlich und südlich des Innenhofes liegen zwei Fluchten von Räumlichkeiten: drei südlich (Andron, Lageraum und Archivraum) und vier nördlich (Unausgegrabene, Herdraum, Bad und Andron). Am Westende des Hofes liegt eine nach Osten geöffnete Halle; diese diente zugleich als Vorraum für die links und rechts anschließenden Räume, die ihr Licht nur indirekt durch die Halle bekamen. Der fast quadratische Raum (1) links ($4,60 \times 4,80$ m) ist durch eine nicht axiale Tür mit Steinschwelle zugänglich, bei der die Pfannen, Riegellöcher und Einarbeitungen für den Holzrahmen gut erhalten sind (A b b. 16). Bei der Schwelle fanden sich viele Türnägeln mit großen dekorativen Bronzeknöpfen, bei denen sich drei Typen unterscheiden lassen (A b b. 17). Die Außenwände des Raumes, wie auch seine Ost-Zwischenwand, die bis zu 1,50 m anstehen, sind aus großen gutgefügt Kalksteinquadern (z.T. polygonal) errichtet. Die Nordwand war bis zu einer Höhe von 50 cm aus kleineren Steinen errichtet, darüber folgte Lehmziegelwerk. Die Innenseite der Wände war stuckiert, der Fußboden bestand aus nacktem Fels oder gestampfter Erde (A b b. 16). Der Boden war von einer dicken Brandschicht bedeckt, in der viele lakonische Ziegel, Lehmziegel, Lehme-strichfragmente, viel Stuck mit Rohr-

Abb. 20. Weibliches Pflanzenwesen vom Holzkästchen (Bein).

einlagen vom Dach und verkohlte Holzstücke lagen. In dieser Zerstörungsschicht fand sich auch eine kleine Kanne, viele fein gravierte Fragmente aus Bein und mehr als 600 Siegelabdrücke aus Ton.

Nach Zusammensetzung ergaben die Beinfragmente eine aufschlußreiche Darstellung von drei Figuren bei einem Gelage. Wir erkennen zwei männliche Gestalten (die rechte davon wegen der langen spitzen Ohren als Satyr kenntlich; Abb. 18) und eine Frau nach links, die mit der rechten Hand im Brautgestus das Himation hält. Diese Komposition, die wahrscheinlich Ariadne, Dionysos und einen Satyr darstellt, war auf der Frontseite eines Holzkästchens angebracht. Die Schmalseiten des Kästchens zeigten Greifen, die ein wildes Tier schlugen. Auf dem Deckel saß ein Gorgonenhaupt mit Schlangen (Abb. 19), dazu verschiedene Pflanzenmotive und zwei weibliche Pflanzenwesen

(Abb. 20), wie in den Ecken des Mosaiks im Palast von Vergina. Nach dem Stil können wir die Beinschnitzereien in das Ende des 4. Jhs. v. Chr. datieren.

Auf die zahlreichen gut erhaltenen Siegelabdrücke können wir hier leider nicht

Abb. 22. Siegelabdruck mit Inschrift ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ. Sind zu erkennen Zeusblitz und Eichenkranz.

Abb. 21. Rückseite eines Siegelabdrucks. Papyrusreste und Befestigungsloch.

Abb. 23. Siegelabdruck mit Labyrinth. Inschrift ΚΝΩΣΙΩΝ.

ausführlich eingehen. Diese aus historischer und kunsthistorischer Sicht hochwillkommenen Funde erweisen Raum (1) zweifellos als das offizielle Stadtarchiv (A b b. 21) und so dürfen wir Haus IV als "Archivhaus" bezeichnen. Die Siegelabdrücke belegen für Kallipolis bis zu seiner Zerstörung durch die Gallier im Jahre 279 v. Chr. auch wirtschaftliche und politische Beziehungen mit fast dem gesamten ägäischen Raum: mit Städten und lokalen Herrschern in Nord- und Mittelgriechenland, auf Kreta und den Inseln der Ägäis, ja wahrscheinlich auch mit Kleinasien.

Die Themen der Darstellung sind sehr weit gespannt. Eine Gruppe zeigt Stadtsymbole, Figuren oder Inschriften, wie auf Münzen (A b b. 22 - 23, 25), eine zweite Portraits und mythologische Köpfe (A b b. 24 a-g), eine dritte ste-

Abb. 24a-g. Siegelabdrücke mit Porträts.

Abb. 25. Siegelabdruck mit der Lanze der Aetolier und dem Namen des Strategen XAPIEENOS (von 280 v. Chr.).

Abb. 26. Siegelabdruck mit Artemis als Jägerin.

Abb. 27. Siegelabdruck mit dem Heros Aitolos. Inschrift ΠΑΛΕΩΝ.

Abb. 28. Siegelabdruck mit sitzender männlicher Figur.

hende, sitzende oder reitende Figuren (A b b. 26 - 28), eine weitere Tiere und Fabelwesen (A b b. 29). Eine weitere bringt Waffen (A b b. 30)

und verschiedene andere Gegenstände (A b b. 31).

Der Herr dieses Hauses war eine bedeutende Persönlichkeit der Stadt Kalli-

Abb. 29. Siegelabdruck mit Chimaira.

Abb. 30. Siegelabdruck mit Waffen.

polis, der Bewahrer des Stadtsiegels (σφραγιδοφύλαξ) und Bewahrer des Archivs (ἀρχαιοφύλαξ). In einem eigenen Raum seines Wohnhauses bewahrte er in Regalen die gesiegelten Papyrusrollen, d.h. die Originale von wichtigen politischen, militärischen, wirtschaftlichen Dokumenten. Es waren die Verträge der Stadt Kallipolis mit verschiedenen Städtebünden, Herrschern, aber auch Kaufleuten und anderen.

Unsere Siegel sind die ältesten bis heute gefundenen. Die Siegel aus Kyrene, Delos und Paphos auf Zypern datieren aus dem 2. - 1. Jh. v. Chr.

Im Raum (3), der gegenüber dem Archivraum liegt, ist sicher der Andron, der Gelageraum zu erkennen. Eine gleiche, jedoch dickere Brandschicht mit lakonischen Dachziegeln, Lehmziegeln usf. bedeckte hier den Mosaikfußboden (Abb. 32). In dieser Zerstörungsschicht fanden sich große Mengen qualitvoller Keramik (Abb. 33): schwarz-

Abb. 31. Siegelabdruck mit Dreifuß. Auf der Basis Inschrift.

Abb. 32. Teilansicht des Andron von Haus IV während der Grabung. Dicke Brandschicht mit Mengen guter Keramik.

Abb. 34. Lampe mit Deckel aus dem Andron.

Abb. 33. Andron. Auf dem Mosaikfußboden zahlreiche Vasenfragmente.

Abb. 35. Der Gelageraum (Andron) nach der Ausgrabung. Mosaikfußboden und stuckierte Wände.

gefräßte Teller und Westabhang-Ware, Schalen, Kannen, Lekaniden u.a.m., dazu auch Lampen (ein Lampentyp mit drei Schnauzen und einem konischen Deckel ist sehr beliebt und scheint einheimisch zu sein: A b b. 34), Spitzamphoren (davon zwei aus Thasos mit gestempelten Henkeln), Töpfe und kleine Pithoi voll verkohlten Getreides. Der kleine Pithos links vom Eingang war mit Weizenkörnern gefüllt (A b b. 32). Andere kleinere Gefäße enthielten drei verschiedene Arten Hülsenfrüchte (Kichererbsen, Bohnen und Linsen), dazu eine Art von Wicke. Es fanden sich auch Olivenkerne, Knoblauch und ein Blatt (von Lorbeer oder Steineiche?). Die kleineren Vasen hatten anscheinend ihren ursprünglichen Platz auf den Regalen an der Nord- und Ostwand.

Dieser Raum mit seiner überraschend reichen Ausstattung vermittelt uns ein äußerst eindrucksvolles Bild einer gewaltsam dramatischen Katastrophe durch Brand, die zweifellos mit der Gallier-Zerstörung von 279 v. Chr. identisch ist. Auch das Datum der Gefäße und der anderen Funde paßt gut zu diesem Terminus.

Die Türschwelle, wahrscheinlich aus Holz gefertigt, war nicht axial. Auch hier fanden sich Türnägeln, dazu verschiedene Metallgegenstände wie eine Bronzehydria, ein eisernes Fleischmesser und eine kleine Axt.

Die Größe des Raumes und die Lage der Tür ermöglichten die Unterbringung von genau fünf Klinen. Dieser Andron zeichnet sich durch stuckierte Wände mit Spiegelquadern aus. Es handelt sich dabei um Sockel mit abwechselnd roten und graublaunen Orthostaten, die Mar-

morplatten imitieren sollen; darüber lagen fein stuckierte weiße Quader. Weiter oben befand sich eine Zone mit kleineren blauen Quadern. Nur die westliche Außenwand war aus Steinen errichtet (sie ist bis zu 1,80 m. Höhe erhalten), die übrigen Wände waren aus Lehmziegeln gebaut, die auf Steinfundamenten fußen. Auch sie sind gut erhalten und stehen bis 1,50 m - 1,60 m an.

Der Mosaikboden war mit dunkelblauen und weißen Kieselsteinen in eine Estrichbettung eingelegt. In der Mitte befand sich eine schöne zwölfblättrige Rosette (A b b. 35).

Der Raum enthielt indirektes Licht durch die Halle des Vorraumes, der gelegentlich auch als Küche Verwendung fand. In diesem Vorraum fanden sich auf dem Fußboden, der eine Oberfläche aus gestampfter Erde und geglättetem Fels bestand, fand sich eine Menge verschiedener Gefäße des täglichen Gebrauchs.

Östlich des Archivraums liegen zwei Räume, die durch nicht axiale Türen, die auch keine Steinschwellen besaßen, zugänglich waren. Unmittelbar links vom Haupteingang des Hauses befindet sich ein zweiter Andron gleicher Größe, auch er mit Mosaiken versehen. Die Brandschicht des Galliereinfalls war auch hier anzutreffen, obwohl die Fundamente der erwähnten spätrömischen Badanlage zum Teil auf dem Fußboden dieses Raumes aufliegen. Hier waren die Funde sehr dürftig.

Im nächsten Raum nach Westen darf man sicher den *πυθῶν* (den Lager- oder Vorratsraum) erkennen (A b b. 36). Es wurden Fragmente von mehr

Abb. 36. Vorratsraum (Pytheon) von Osten.

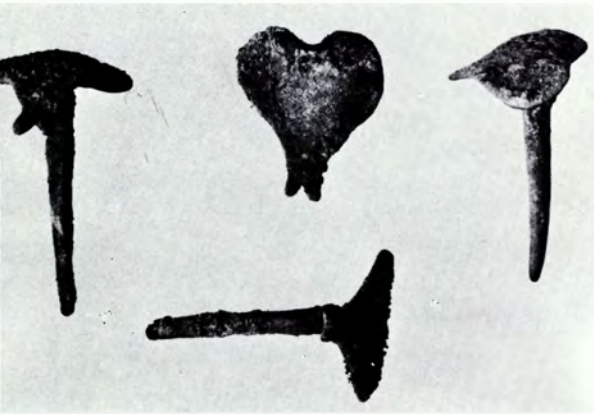

Abb. 37. Kleine Silbernägel mit Efeuköpfen.

als zehn Pithoi gefunden. Offenbar enthielten sie Öl, denn nach den Spuren wütete der Brand hier besonders stark. Große Mengen von Lehmziegeln stürzten dabei ins Magazin, viele haben sich vollständig erhalten. Ein großer Teil der stuckierten Lehmziegelwand haben wir als sprechendes Zeugnis *in situ* belassen.

In der Brandschicht über dem Fußbodenniveau fand sich neben den lakonischen Dachziegeln besonders feine Keramik (Lampen, Pyxiden, und Salbgefäße), fein gearbeitete Knochenfragmente (wiederum ein Beschlag eines Holzkästchens), sehr kleine Silbernägel mit Köpfen in Form eines Efeu-

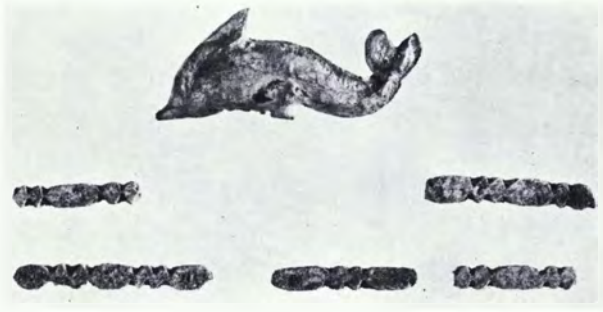

Abb. 38. Silberner Miniatur-Delphin.

blatts (Abb. 37), ein silberner Miniatur-Delphin (Abb. 38) und die kunstvolle Terrakottastatuetten eines nackten, geflügelten Eros mit Kithara (H ca. 30 cm; Abb. 39. Die Haut ist weißlich rosa, das Haar und die Augen braun, das Diadem auf dem Kopf golden). Alle diese luxuriösen Gegenstände des Frauengemachs sind zweifellos aus dem Obergeschoß in das Magazin herabgefallen.

Sicher hatte das Archivhaus zwei Geschosse. Im Obergeschoß lagen die Frauengemächer und die Kinderzimmer. Diese gut beleuchteten Räume boten angenehmen Aufenthalt und gaben einen eindrucksvollen Blick auf den Fluß im Osten frei.

Nach den Befunden kann man fast sicher sagen, daß der ganze westliche Bereich des Hauses, also Magazin, Archivraum, Vorraum, Badanlage (s.u.) ein Obergeschoß besaß. In diesem lagen das Frauengemach (γυναικωνίτις), die Schlafgemächer der Familie und auch die Webkammer: eine stattliche Anzahl von Webgewichten sind in der Brandschicht gefunden worden, besonders zu

Abb. 39. Terrakottastatuetten eines nackten geflügelten Eros mit Kithara.

beiden Seiten der Wand, die Vorraum und Andron trennt.

Im Lagerraum fand sich auch eine Menge von eisernen und bronzenen Beschlägen von zwei Türen, einer kleineren, die zum Lagerraum führte und einer größeren des Obergeschosses. Wir besitzen verschiedene Arten von Eisennägeln, mehr als 70 schildförmige Nagelköpfe aus Bronze, zwei gut erhaltene eiserne Riegel (Abb. 40), zwei Schlösser und zwei Schlüssel (Abb. 41). Die große Tür des Obergeschosses ist nach bekannten Vorbildern, wie z.B. der Tür aus Dodona, fast in allen Einzelheiten zu rekonstruieren.

Wir wenden uns den drei Räumen zu, die nördlich des Hofes liegen. Der kleine Raum unmittelbar rechts vom Haupteingang ist noch nicht ausgegraben, da er unter der spätrömischen Badanlage liegt. In dem westlich anschließenden großen Raum kann man den Herdraum (Oikos) erkennen. Er ist durch eine axiale Tür, die keine Schwelle hat, vom Hof zugänglich.

Der große viereckige Herd, der aus vier geglätteten weißbroten Marmorplatten gefertigt ist, liegt in der Mitte des Oikos (Abb. 42), wie wir es vom my-

Abb. 41. Bronzeschlüssel.

kenischen Megaron kennen. Hier wurden auch zwei Opaion-Dachziegel gefunden. Sonst waren die Funde der Zerstörungsschicht nicht besonders reich. Kurz vor der Brandkatastrophe wurde der Herd noch befeuert — ein Hinweis,

Abb. 40. Eiserner Riegel von der Tür des Obergeschoßes.

Abb. 42. Oikos (Herdzimmer) von Osten. In der Mitte Herd mit Marmorplatten.

daß die Invasion der Gallier im Winter stattfand?

Ein kleiner Aufgang von drei Stufen führt an der nordwestlichen Ecke des Oikos durch eine kleine Türöffnung mit Schwelle *in situ* zu dem Wasch- und Baderaum im Westen (Abb. 43).

Dieser gut erhaltene Raum, in dem die Lehmziegelwände bis zu 1,50 m anstehen, ist noch nicht völlig ausgegraben. Er war anscheinend in zwei Teile gegliedert: in einen nördlichen Teil, der

über die kleine Treppe an der östlichen Ecke zugänglich war und einen südlichen Teil, den man vom Hof her erreichte. Im teilweise ausgegrabenen nördlichen Teil des Baderaumes sieht man einen Mosaikboden aus schwarzen Kieselsteinen, die in eine Estrichbettung in pompejanisch Rot eingesetzt waren (Abb. 44). An der nordwestlichen Ecke dieses Raumes fand sich in den Boden eingelassen ein Tonzylinder, dessen Funktion noch nicht ganz klar ist (vielleicht ein

Abb. 43. Treppe und Türöffnung zum Baderaum.

Abort). Daneben liegt eine vollständig erhaltene Badewanne aus Ton (A b b. 44). Die Brandschicht im Baderaum ist besonders dick und enthält außer Lehm- und Dachziegeln auch große Fragmente eines Mosaikbodens, der vom Obergeschoß heruntergefallen sein muß. Das würde bedeuten, daß sich im Obergeschoß noch ein Baderaum mit Mosaikfußboden befunden haben muß. Konnte solch ein schwerer Mosaikboden überhaupt auf Lehmziegelmauern ruhen ?

Wir glauben diese Frage im positiven Sinn beantworten zu können, doch hoffen wir, daß die Weiterführung der Grabungsarbeiten auch dieses Problem für uns lösen wird.

Bevor ich die Beschreibung dieses eigenartigen Hauses in Kallipolis zum Abschluß bringe, möchte ich Ihre Aufmerksamkeit noch auf eine Einzelheit lenken. Im Hof, neben der nordöstlichen Ecke des erhöhten Mosaikbodens mit dem Marmorbecken, dicht am Ka-

Abb. 44. Nordteil des Baderaums mit Mosaikboden. Badewanne *in situ*.

nal (Abb. 15), wurde bei der Grabung ein unregelmäßiges Loch in der Brandschicht freigelegt. Das Loch wurde mit Gips ausgegossen, doch was da als Abguß herauskam, kann nur ein Baumstumpf mit Wurzeln gewesen sein.

Auf dem erhöhten Niveau um das Marmor-Perirrhanterion herum fanden sich zwischen gebrannten Lehmziegeln Fragmente von drei Marmorstatuetten (H ca. 60 cm), die stellenweise durch Feuer stark beschädigt waren. Wir haben eine bärtige Figur mit Füllhorn in der linken (Abb. 45 - 45 a), deren Plinthe in eine Basis aus Kalkstein ein-

gearbeitet ist, eine weibliche Figur, die aus einem Rhyton ein Kind füttert (Abb. 46) und deren linkes Bein auf einen Felsen aufsetzt und endlich eine zweite weibliche Figur, die nur bis unter die Brust erhalten ist (Abb. 47). Der Bärtige (Abb. 45 a) kann ein chthonischer Dämon gewesen sein, ein ἀγαθὸς δαίμων oder Πλούτων, der in seiner Hand ein Fruchtbarkeitssymbol trug. Die größere weibliche Figur stellt wohl eine Muse mit dem Dionysoskind dar (Abb. 46), eine chthonische Fruchtbarkeitsdarstellung. In der dritten, schlechter erhaltenen Figur könnten wir

Abb. 45. Marmorstatuette eines bärtigen chthonischen Dämons mit Füllhorn.

Aphrodite vor uns haben, eine Liebes-, aber auch eine Fruchtbarkeitsgottheit (Abb. 47). Alle drei Statuetten sind vom Obergeschoß herabgefallen. Ihr Standort war wohl ursprünglich bei der Eingangtür zum Frauengemach.

Klassische Häuser sind aus Aetolien bisher noch nicht bekannt. In dieser von

den großen Zentren weit abgelegenen bergigen Landschaft Griechenlands verwundert es sehr ein so großes, mit allem Komfort reich ausgestattetes Wohnhaus mit acht Zimmern zu finden (wie etwa auch bei Komboti in Akarnanien). Von gleicher Größe und ähnlicher Aufteilung war auch das daneben gelegene Haus III und vermutlich stand es auch in der Ausstattung nicht nach. Umso mehr überrascht es in einem Raum des Hauses IV das Stadtarchiv anzutreffen — ein einzigartiger Fall. Die überlegte Raumanordnung (parataktische Gruppierung der Räume um einen Innenhof herum) hat weder Beziehung zu den aus-

Abb. 45a. Oberkörper des chthonischen Dämons (Ἄγαθος Δαίμων).

geprägten Pastas- oder Prostastypen noch zu den Typen der Peristylhäuser. Doch scheinen sich bestimmte Ähnlichkeiten zu Häusertypen in Athen (Flügelhofhaus auf der Pnyx), in Akarnanien (Komboti) und im Epirus (Ammotopos und Kassope Haus 1) zu ergeben.

Nach der diesjährigen Kampagne ergab sich, daß es sich bei der Siedlung von Kallipolis aus dem 4. Jahrhundert v. Chr., ähnlich wie bei Ammotopos in Epirus und Komboti in Akarnanien, um eine vorgeplante und in *einem* Zug ausgeführte Stadtanlage handelte. Die Grundstücke waren durch den Plan vorgegeben, doch errichteten die Besitzer ihre Häuser je nach ihren Mitteln und ihren beruflichen Bedürfnissen.

November 1978

PETROS THEMELIS

Abb. 47. Weiblicher Marmortorso (Aphrodite?).

← Abb. 46. Weibliche Marmorstatuette (Muse?), die aus einem Rhyton einem nackten Knaben (Dionysoskind?) Wein zu trinken gibt.

ΑΓΑΛΜΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΑΝΤΩΝΙΝΩΝ ΣΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

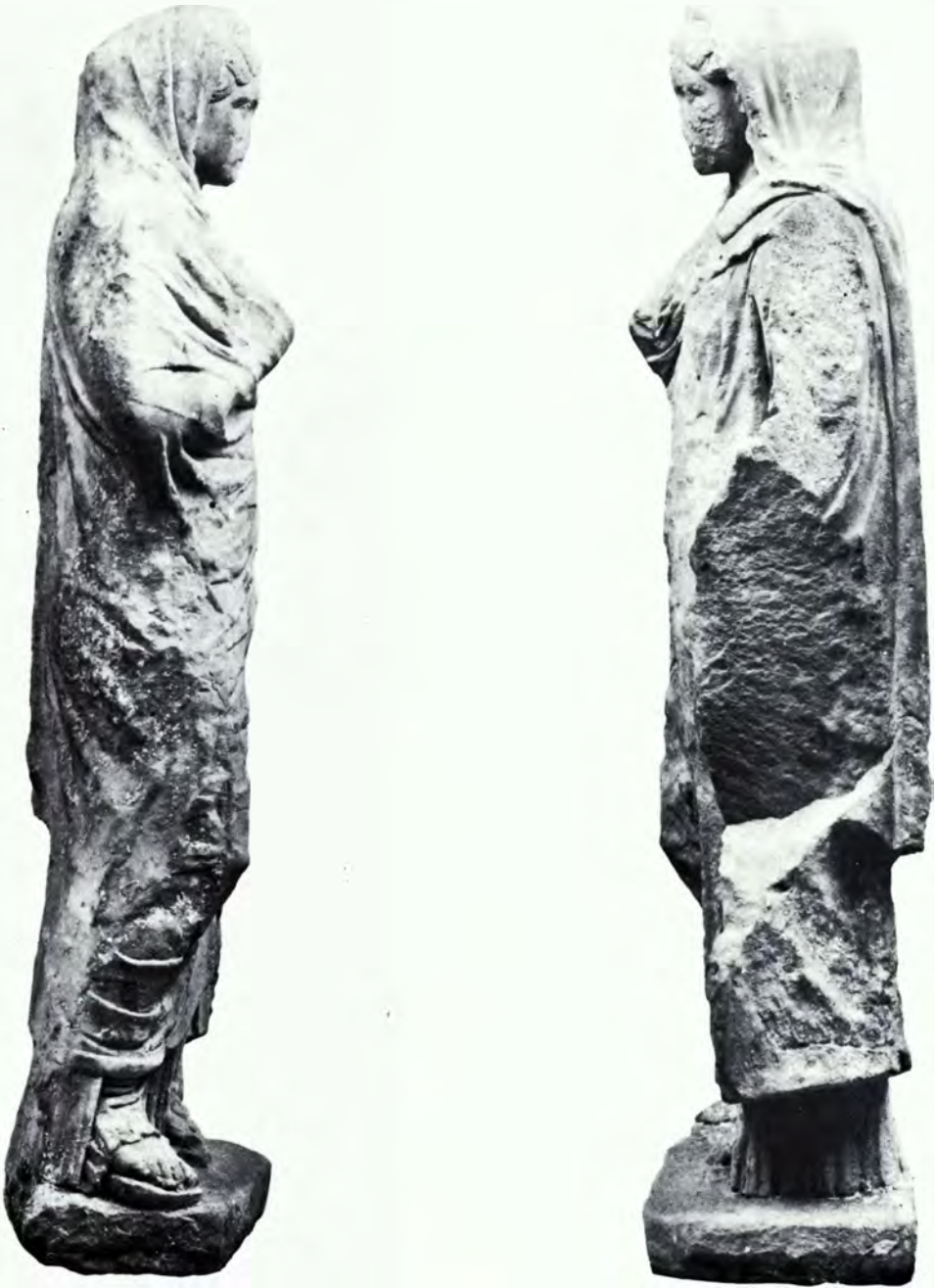

Είκ. 1. Έθν. Αρχ. Μουσείο. Άποθήκες. Πρόσθια ὄψη τοῦ ἀγάλματος, ἄρ. 708.

Τὸ ἀδημοσίευτο ἄγαλμα νεαροῦ κοριτσιοῦ¹, τύπος μικρῆς Ἡρακλειώτισσας, ποὺ βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἄρ. εὐρ. 708 (εἰ κ. 1-7), προέρχεται ἀπὸ τὴ Θήρα. Τὸ ἄγαλμα εἰκονίζει νεαρὸ κορίτσι ποὺ φορεῖ μακρὺ χιτῶνα, μὲ πολλές πτυχώσεις, καὶ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει καὶ τὸ κεφάλι. Λυγίζει τὸ δεξιὸ τῆς πόδι, ποὺ ὁ λεπτὸς μηρὸς του διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὸ ἔνδυμα, καὶ τὸ φέρνει πρὸς τὰ ἔμπρὸς· μὲ τὸ ἄριστερὸ πόδι πατάει ἄνετα κάτω. Τὰ μακριὰ καὶ λεπτὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν προβάλλουν κάτω ἀπὸ τὸ χιτῶνα καὶ εἶναι δοσμένα μὲ πολλὴ φυσικότητα. Φανερὴ εἶναι ἡ νευρώδης κίνηση ποὺ διαπερνᾷ τὰ δάχτυλα.

Τὸ ἱμάτιο δὲν ἔχει πλούσιες πτυχώσεις, πέφτει ὅμως ἄνετα πάνω στὸ σῶμα ἀναδείχνοντας ἔτσι τὸ λεπτὸ κορμὶ τοῦ κοριτσιοῦ. Ἀπολεπίσματα καὶ τραύματα παρατηροῦνται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ προ-

1. Τὸ ἄγαλμα βρέθηκε στὴ Θήρα, μαζί μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς μικρῆς Ἡρακλειώτισσας, ποὺ ἀνήκει στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, μὲ ἄρ. εὐρ. 707, καὶ χρονολογικὰ τοποθετεῖται στὴν ἐποχὴ τῆς Julia Maesa 226 μ.Χ. Ἔχει πολλαπλά τραύματα στὴν ἐπιφάνεια. Λεῖπει ἡ μύτη καὶ τὸ στόμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄκρες του. Λεῖπει ἐπίσης ἡ ἄκρη τοῦ ἁριστεροῦ χεριοῦ καὶ ἡ ἄκρη τῆς πλάγιας ἁριστερῆς ὀψης τοῦ σώματος ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς μέσης μέχρι σχεδὸν τῶν γονάτων. Μάρμαρο πεντελικό. Διαστ. ὅλ. ὕψ. κεφ. μὲ πέπλο: 0,238 μ. ὕψ. προσώπου : 0,151 μ. πλάτ. κροταφ. χώρου : 0,15 μ., ὕψ. μετώπου : 0,040 μ., μῆκ. ματιῶν, ἁριστεροῦ : 0,026 μ., δεξιοῦ : 0,027 μ., ἀπόστ. ματιῶν : 0,027 μ., μῆκ. στόματος : 0,039 μ.

Εικ. 2-3. Έθν. Αρχ. Μουσείο. Άποθήκες. Πλάγια άριστερή και δεξιά όψη του άγάλματος άρ. 708.

Εικ. 4. Πίσω όψη τοῦ ἀγάλματος ἀρ. 708.

σώπου. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα στή μέση, σέ ὄχτῳ γλωσσοειδεῖς ἐπάλληλες ζῶνες, ποὺ καλύπτουν ἡμικυκλικά τὸ μέτωπο καὶ τὸν κροταφικὸ χῶρο. Κάτω ἀπὸ τὸν πέπλο, στὸ κέντρο τοῦ κεφαλιοῦ, τὰ μαλλιά εἶναι μαζεμένα σὲ πλατὺ χαμηλὸ κότσο. Τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου εἶναι ὠοειδές. Τὰ μάτια, ἀμυγδαλόσχημα, πλασιώνονται ἀπὸ πλατιὰ βλέφαρα. Δηλωμένη εἶναι ἡ ἴριδα καὶ ἡ κόρη· στίς ἐσωτερικὲς γωνίες διακρίνεται ὁ κανθός. Πλατιὲς ἐπιφάνειες παρειῶν κυριαρχοῦν στὸ πρόσωπο. Οἱ ἄκρες τῶν χειλῶν δηλώνονται μὲ δύο μικρὲς κοιλότητες. Ἡ διεύθυνση τοῦ βλέμματος στρέφεται σ' ἓνα ὀρισμένο σημεῖο. Τὸ κεφάλι ἔχει ἐλαφρὴ κλίση πρὸς τ' ἀριστερά.

Ὁ τύπος τῆς κόμμωσης τοποθετεῖ τὸ πορτραῖτο στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων. Ἡ Φαυστίνα ἢ πρεσβύτερη, 141 μ.Χ., ἔχει περίπου τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης. Τὸ χτένισμα, μὲ γλωσσοειδεῖς ζῶνες, παρατηρεῖται ὅμως καὶ σὲ νομίσματα² τῆς Φαυστίνας τῆς νεώτερης, κατὰ τὴ χρονικὴ περίοδο 147 - 149 μ.Χ. Τὸ νεανικὸ πορτραῖτο³ στὸ Museo Capitolino, τὸ ὁποῖο τοποθετεῖται χρονολογικὰ στὸ 147 - 148 μ.Χ., ἔχει περίπου τὸν ἴδιο τύπο κόμμωσης

2. Museo Capitolino, Imperatori 36. Κεφάλι τοποθετημένο πάνω σὲ συμπληρωμένη προτομή. M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse in Antoninischer Zeit*, σ. 26 κ.π. Ἀ. Σταυρίδη, ΑΕ 1976, Ἡ εἰκονογραφία τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, σ. 134, πίν. 45α - β. Κεφάλι Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης στὸ Μουσεῖο τῆς Δρέσδης, *Skulpturensammlung*, ἀρ. εὐρ. 384. M. Wegner, ὁ.π. σ. 30, 31, 32, 155, 280, εἰκ. 12a καὶ b. Ἀ. Σταυρίδη, ὁ.π. σ. 134, πίν. 45γ - δ.

3. Roma. Museo Capitolino. Busto di Faustina Minore. M. Wegner, ὁ.π. σ. 51, 53, 55, 107, 220, 281, 287, εἰκ. 34, ἐκεῖ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Είκ. 5. Τὸ κεφάλι τοῦ ἀγάλματος εἰκ. 1-4.

(χωρίς τὸν κότσο στὴν κορυφή τοῦ κεφαλιοῦ)· τὰ μαλλιά χωρίζονται σὲ 8 γλωσσοειδεῖς ζῶνες. Ὁ κόττος ὅμως, ποὺ καλύπτει τὸ πάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, εἶναι στοιχεῖο χαρακτηριστικό γιὰ τὴν κόμμω-

ση τῆς Φαυστίνας τῆς πρεσβύτερης, γι' αὐτὸ καὶ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τοῦ ἀγάλματος στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων εἶναι ὀρθή. Ἄν καὶ ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἀγάλματος μὲ τὴ Φαυστίνα τὴ νεώτερη

Είκ. 6. Πλάγια όψη του κεφαλιού του αγάλματος είκ. 1 - 4.

είναι μεγάλη, όμως, για τους παραπάνω λόγους, τὸ ἄγαλμα πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικά, λόγω τοῦ τύπου κόμμωσης, στήν πρώτη ἐποχή τῶν Ἀντωνίνων.

Πρόσθετο στοιχείο γιά τή χρονολόγηση τοῦ αγάλματος στήν ἐποχή αὐτή εἶναι καί ἡ ἀπόδοση τοῦ ἱματίου καί τοῦ χιτώνα.

Τὸ ἄγαλμα ἀπό τίς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνι-

Εἰκ. 7. Πλάγια δεξιὰ ὄψη τοῦ ἀγάλματος 708.

κοῦ Μουσείου, με ἀρ. εὐρ. 708, προηγείται χρονολογικὰ τῆς Μικρῆς Ἡρακλειώτισσας, πὺν βρίσκεται στὴ Ρωμαϊκὴ Συλλογὴ με ἀρ. εὐρ. 707. Αὐτὸ εἶναι φανερὸ

ἀπὸ τὸν διαφορετικὸ τύπο τῆς κόμμωσης, τὴν τεχνοτροπία καὶ ἀπὸ τὸν τύπο καὶ τὴν τεχνοτροπία τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ χιτῶνα, πὺν στὸ ἄγαλμα 708 ἔχει λιγότερες πτυ-

χώσεις. Τὸ ἱμάτιο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος⁴ τῆς λεγόμενης Λιβίας ἀπὸ τὴν Villa dei Misteri τῆς Πομπηίας, τῆς Antonia Minor ἀπὸ τὴν πομπή τοῦ Ara Pacis⁵. Ἐπίσης, τοῦ ἀγάλματος⁶ ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Βελιγραδίου. κ.ἄ. Λόγω

τοῦ συγγενικοῦ ντραπαρίσματος τοῦ ἱματίου, μὲ τὸ ἄγαλμα στὸ Μουσεῖο τοῦ Βελιγραδίου, τὸ ἄγαλμα τῆς Ρωμαϊκῆς Συλλογῆς τοποθετεῖται χρονολογικά, ὅπως κι ἐκεῖνο, στὴν πρώιμη ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίων.

ΑΛΚΜΗΝΗ ΝΤΑΤΣΟΥΛΗ - ΣΤΑΥΡΙΔΗ

4. R. Herbig, Die Antike, 1931, Zwei Strömungen späthellenistischer Malerei, σ. 154, εἰκ. 10. B. Andreae, Römische Kunst, σ. 482, εἰκ. 224.

5. E. Simon, Ara Pacis Augustae, σ. 19, εἰκ. 15. B. Andreae, ὁ.π. σ. 483. εἰκ. 270 (Fregio Meridionale).

6. Museo di Belgado, Statua Femminile dal Vinimacium ; Reinach ὁ.π. π. II, σ. 668 ἀρ. 3. S. Ferri, Arte Romana sul Danubio, σ. 292. εἰκ. 383, 384.

FRAUENSTATUE DER ANTONINISCHEN ZEIT IM NATIONAL MUSEUM ZU ATHEN

Die Statue (A b b. 1 - 7) der jungen Frau unter Inv. Nr. 708 ist in Thera gefunden worden. Sie gehört wegen des

Frisurtypus (Faustina die Ältere) und des Manteltypus der Frühantoninischen Zeit an.

ΑΛΚΜΙΝΙ ΔΑΤΣΟΥΛΙ-ΣΤΑΥΡΙΔΙ

ADDENDA ET CORRIGENDA

Τόμος XI (1978), τεύχος 2, σελ. 198 - 199:
στis λεζάντες τῶν εἰκόνων 1 καὶ 2 νά γίνει ἀντιμετάθεση.

Τόμος XII (1979), τεύχος 1:
Σελ. 21: στὴν κάτω δεξιὰ ἀράδα ἀντὶ 4ο π.Χ. διάβαζε: 4ο μ.Χ.

Σελ. 72: οἱ λέξεις τῆς εἰκ. 2, ἐντὸς παρενθέσεως: Daremberg-Saglio σ. 304, λ. *apres*, ἀνήκουν στὴ λεζάντα τῆς εἰκ. 3, σελ. 73.

